

Krzysztof Brzechczyn

POLITYKA JAKO PROCES REWOLUCYJNEJ ZMIANY SPOŁECZNEJ. OD MARKSA DO WSPÓŁCZESNYCH TEORII REWOLUCJI W SOCJOLOGII HISTORYCZNO-PORÓWNAWCZEJ

Wstęp

Słowo „rewolucja” pierwotnie oznaczało „obrót” lub „powrót” do miejsca, skąd rozpoczynał się ruch¹. Był to termin techniczny używany głównie w astrologii i astronomii, opisujący ruch gwiazd, który dokonywał się niezależnie od woli człowieka, zgodnie z odwiecznymi prawami natury. Chociaż w starożytności znano liczne przypadki gwałtownych przemian ustrojowych, które dzisiaj określilibyśmy mianem „rewolucji”, to nie stosowano w odniesieniu do nich jednego terminu, lecz używano różnych pojęć: „powstania” czy po prostu „zmiany”². Arystoteles w księdze V *Polityki* odróżniał przewroty polityczne polegające na tym, że „[buntujący] się nie zwracają się przeciw istniejącemu ustrojowi, owszem pragną jego utrzymania, a tylko sami chcą ująć władzę, czy to będzie oligarchia, czy monarchia”³, od przemian politycznych prowadzących do zmiany ustrojowej: przejścia z demokracji do oligarchii i odwrotnie: z oligarchii do demokracji. Oligarchia – zauważał Stagiryta – upada m.in. wtedy, gdy „lud doznaje ucisku, bo wówczas pierwszy lepszy nadaje się na głowę opozycji”⁴. Jednakże Arystoteles ani bliżej nie charakteryzował, ani w jakiś specjalny sposób nie wyróżniał tego typu przemian.

Jeszcze w XVI wieku Kopernik w swoim przełomowym dziele *De revolutionibus orbium coelestium* stosował ten termin w powyższym technicznym znaczeniu⁵.

¹ Zob. R. Koselleck, „Historyczne kryteria nowożytnego pojęcia rewolucji”, w: idem, *Semantyka historyczna*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2001, s. 110; W. Wrzosek, *Historia, kultura, metafora. Powstanie nieklasycznej historiografii*, Fundacja na rzecz Nauki Polskiej, Wrocław 1995, s. 38–40 i 44.

² A. Hatto, „«Revolution»: An Enquiry into the Usefulness of an Historical Term”, *Mind* 1949, t. 58, s. 498, 500.

³ Arystoteles, *Polityka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001, s. 135.

⁴ Ibidem, s. 145.

⁵ M. Kopernik, *O obrotach ciał niebieskich i inne pisma*, przeł. L.A. Birkenmajer, De Agostini – Alтая, Warszawa 2001.

W XVII wieku lord Clarendon, pierwszy historyk rewolucji angielskiej, okres 1640–1660 określał mianem „Great Rebellion”, zaś przywrócenie dynastii Stuartów w 1660 roku – nazwał rewolucją, czyli powrotem do stanu rzeczy sprzed wielkiej rebelii. W historiografii angielskiej bezkrwawe obalenie Jakuba II w 1688 roku i prowadzący do zmiany dynastii kompromis z Wilhelmem III Orańskim określano mianem „chwalebnej rewolucji” (*Glorious Revolution*), choć był to właściwie przewrót polityczny, a więc zmiana o mniejszym zasięgu. Wydarzenie to zasługiwało jednak na takie miano, ponieważ stabilizowało instytucję monarchii w Anglii, czyli umacniało stan sprzed „wielkiej rebelii”⁶.

Dopiero pod koniec XVIII wieku za sprawą wydarzeń we Francji w 1789 roku pojęcie „rewolucji” zaczęło oznaczać gwałtowny, oddolny przewrót społeczny zapoczątkowujący budowę nowego, sprawiedliwego ładu społecznego, radykalnie odmienne od tego, który został obalony. Towarzyszyły temu przeobrażenia w oświeceniowej filozofii historii, gdzie opatrność Bożą zastąpił Postęp, do którego zmierzać miały wszystkie cywilizowane społeczeństwa. W XIX wieku za sprawą głównie Karola Marksa warunkiem koniecznym postępowych przemian społecznych stała się rewolucja. W ten sposób pojęcie „rewolucji” z neutralnego przekształciło się w obdarzone dodatnią wartością aksjologiczną. Odtąd termin ten posiadał dwoiste znaczenie. Używany w sensie deskryptywnym jest opisem i/lub wyjaśnieniem samego mechanizmu zmiany społecznej bez prób oceny jego następstw. W sensie normatywnym odnosi się do pewnego optymalnego mechanizmu przemian społecznych wiodących do idealnego stanu społecznego. Za stosowanym w tym drugim znaczeniu pojęciem rewolucji kryje się pewien często niewypowiadany wprost ideał społeczeństwa, wizja polityki i sposoby jej uprawiania. Próba rozważenia tych kwestii jest zadaniem niniejszego eseju. W tym celu poszukamy odpowiedzi na pytania o:

- wizję społeczeństwa, która może być solidarystyczna lub antagonistyczna: według solidaryzmu podstawą utrzymywania porządku społecznego jest konsensus społeczny opierający się na wspólnocie interesów, wartości i przekonań; według antagonizmu – w społeczeństwie występują trwałe sprzeczności interesów, a porządek społeczny jest narzucany większości przez klasy i grupy dominujące;
- sposób pojmowania polityki, który może być idiogeniczny lub alogeniczny; pierwszy typ teorii poszukuje czynników głównych dla zjawiska władzy politycznej w obrębie samej sfery polityki, drugi – poza tą sferą: w kulturze lub gospodarce;
- pierwszoplanowy podmiot aktywności politycznej, którym mogą być masy lub elity: ujęcie egalitarystyczne przyznaje decydujące znaczenie w działalności politycznej szeregowym reprezentantom poszczególnych klas społecznych i/lub działaniom klas oraz grup społecznych pojmowanych jako pewne całości; ujęcie elitarystyczne rolę taką przypisuje różnie pojmowanym elitom społecznym;

⁶ K. Griewank, „Emergence of the Concept of Revolution”, w: C.T. Paynton, R. Blackey (red.), *Why Revolution? Theories and Analyses*, Cambridge, MA – London 1971, s. 20; J. Baszkiewicz, *Wolność, równość, własność*, Czytelnik, Warszawa 1981, s. 66–67.

- optymalny mechanizm zmiany społecznej, którym może być rewolucja lub ewolucja: przez rewolucję rozumie się gwałtowny, naruszający dotychczasowy porządek społeczny, oddolny ruch społeczny połączony z reguły z zastosowaniem przemocy; przez ewolucję – w duchu popperowskiej cząstkowej inżynierii społecznej – stopniowalne reformy wprowadzane zgodne z istniejącym porządkiem społecznym i za przyzwoleniem tych, których obejmują.

W pracach przywoływanych w niniejszym eseju autorów te dwa porządki: normatywny i deskryptywny, są ze sobą – w różnych proporcjach – powiązane. Punktem wyjścia poniższej analizy rozumienia polityki będzie Marksowska koncepcja rewolucji. W następnej części przedstawię główne linie ideowej recepcji teorii Karola Marksa, mianowicie konserwatywną (Edmunda Burke – w tym przypadku będzie to reakcja nie tyle na teorię Marksa, ile na rewolucję francuską, która przesądziła o późniejszej konserwatywnej jego percepcji), anarchistyczną (Michaił Bakunin), socjaldemokratyczną (Karol Kautsky) i bolszewicką (Włodzimierz Lenin). Ta część eseju zdominowana zostanie przez normatywne wymiary pojęcia rewolucji. W kolejnej części zaprezentuję trzy teorie rewolucji opracowane według założeń socjologii historyczno-porównawczej: Barringtona Moore’a, Thedy Skocpol i Jacka A. Goldstone’a. Ten fragment artykułu będzie poświęcony głównie deskryptywnym wymiarom kategorii rewolucji, choć omawiani autorzy milcząc zakładają, jak się postaram dalej wykazać, pewien ideał zmiany społecznej i wynikającą stąd wizję polityki.

Marksowska teoria rewolucji

W teorii historiozoficznej myśliciela z Trewiru pojęcie rewolucji było centralną kategorią teoretyczną, która zakładała określony obraz społeczeństwa, pojmowanie sfery polityki i sposoby jej uprawiania. Jednoznaczna rekonstrukcja Marksowskiej teorii rewolucji narażona na znane trudności, gdyż podobnie jak w przypadku innych kategorii w bogatej spuściźnie pisarskiej Marksa wyróżnić można:

- najbardziej ogólny model rozwoju historycznego;
- historyczne opisy empirycznych społeczeństw, np. francuskiego okresu Wiosny Ludów, inspirowane ogólnym modelem procesu historycznego;
- program polityczny Marksa i bieżące komentarze na temat sytuacji politycznej;
- wizję utopii społecznej wyłaniającej się po zwycięskiej rewolucji proletariackiej⁷.

Poszczególne wypowiedzi Marksa i jego najbliższego współpracownika Engelsa mają zatem niejednakowy status metodologiczny i pisane są różnym językiem. Najogólniej rzecz biorąc, w niniejszym eseju w dziełach klasyków marksizmu rozróżnia się dwa wymiary: deskryptywny – opisujący, czy to językiem teoretycznym, czy empirycznym, świat społeczny taki, jaki jest, oraz normatywny – przedstawiający świat taki, jaki powinien być.

⁷ Zob. np. J. Topolski, *Teoria wiedzy historycznej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1983, s. 210–224; P. Sztompka, *Socjologia zmian społecznych*, SIW Znak, Kraków 2005, s. 156–160; K. Brzechczyn, „O racjonalną postawę wobec Marksa”, *Opcje. Kwartalnik Kulturalny* 2008, nr 3 (72), s. 51–54.

Rdzeń historiozofii Marksa zaprezentowany jest we wprowadzeniu do *Przyczynka do krytyki ekonomii politycznej*⁸. W Marksowskiej wizji procesu historycznego podstawową kategorią analityczną są materialne siły wytwórcze. Określonemu poziomowi sił wytwórczych odpowiadają stosunki produkcji wraz z ukształtowanymi prawami własności. Siły wytwórcze wraz z optymalnymi dla nich stosunkami produkcji i prawami własności tworzą bazę ekonomiczną społeczeństwa, która z kolei określa nadbudowę polityczno-prawną. Baza i nadbudowa (byt społeczny) determinują poziom świadomości społecznej. Te układy zależności pomiędzy siłami wytwórczymi a stosunkami produkcji, bazą ekonomiczną a nadbudową polityczno-prawną oraz bytem społecznym a formami świadomości społecznej określone były w terminologii Marksa mianem formacji społeczno-ekonomicznej. W cytowanym dziele wyróżniał on azjatycki, antyczny, feudalny i nowożytny burżuazyjny sposób produkcji.

W historiozofii Marksa podstawowym czynnikiem dynamizującym proces historyczny jest stały rozwój sił wytwórczych, który prowadzi do sprzeczności z istniejącymi stosunkami produkcji i prawami własności oraz legitymizującymi je strukturami polityczno-prawnymi i ideologią. Sprzeczność ta usuwana jest na drodze rewolucji społecznej, która pociąga za sobą przewrót w stosunkach produkcji i strukturze własności, instytucjach sfery prawno-politycznej i w świadomości społecznej (religii, filozofii, sztuce etc.).

W teorii Karola Marksa rewolucja była zatem fundamentalną zmianą społeczną decydującą o mechanizmach przejścia międzyformacyjnego i prowadzącą do przeobrażeń we wszystkich sferach życia społecznego: gospodarczej, polityczno-społecznej i kulturowej. Rewolucje w dziejach są nieuniknione, gdyż warunkuje je stały rozwój sił wytwórczych. Jak pisał Marks: „Żadna formacja społeczna nie ginie, zanim się nie rozwiną wszystkie te siły wytwórcze, którym ona daje dostateczne pole rozwoju, a nowe, wyższe stosunki produkcji nie zjawiają się nigdy na jej miejsce, zanim w łonie starego społeczeństwa nie dojrzeją materialne warunki ich istnienia”⁹. Rewolucje mogą być przedwczesne, gdy wybuchają wtedy, kiedy nowy poziom sił wytwórczych nie jest dostatecznie ukształtowany. Skazane są wówczas na przegraną. Rewolucje dojrzałe wybuchają wtedy, gdy siły wytwórcze ukształtują się na dostatecznie dojrzałym poziomie, co warunkuje całościowe zmiany społeczne.

Warto zauważyć, że termin „rewolucja” występuje w pismach Marksa w co najmniej dwóch znaczeniach. W pierwszym oznacza walkę wyzyskiwanych z wyzyskiwaczami w poszczególnych formacjach społecznych, w drugim – walkę postępowego odłamu klasy właścicieli ze stosunkami produkcji i nadbudową polityczno-prawną sankcjonującą interesy konserwatywnego odłamu właścicieli¹⁰.

O rewolucji w pierwszym znaczeniu mowa jest w znanym fragmencie *Manifestu komunistycznego*:

⁸ K. Marks, *Przyczynka do krytyki ekonomii politycznej*, Książka i Wiedza, Warszawa 1953, s. 5–6.

⁹ Ibidem, s. 6.

¹⁰ Inna sprawa, czy ta dwuznaczność pojęciowa nie jest przejawem dwuznaczności historiozoficznej obecnej w myśli Marksa, zob. L. Nowak, *U podstaw teorii socjalizmu*, t. I: *Własność i władza*, Nakom, Poznań 1991, s. 11–24.

Historia wszystkich dotychczasowych społeczeństw jest historią walk klasowych. Wolny i niewolnik, patrycjusz i plebejusz, feudal i chłop poddany, majster i czeladnik, krótko mówiąc, ciemni i uciemiężeni pozostawali w stałym do siebie przeciwieństwie, prowadzili niustanną, już to ukrytą, już to jawną walkę – walkę, która za każdym razem kończyła się rewolucyjnym przeobrażeniem całego społeczeństwa¹¹.

Podmiotem inicjującym zmianę społeczną i zakładanym w pierwszym znaczeniu terminu „rewolucja” są klasy uciskane w danej formacji. Jednakże z punktu widzenia ostatecznego celu rewolucji proletariackiej (budowa komunizmu) rewolucje klas uciskanych w przedkapitalistycznych formacjach społecznych były przedwczesne. Ukształtowany bowiem historycznie poziom sił wytwórczych nawet w przypadku zwycięstwa danej klasy uciskanej (np. chłopstwa w feudalizmie) nie pozwalał na budowę nowej formacji społeczno-ekonomicznej pozbawionej wyzysku.

W drugim znaczeniu termin „rewolucja” wskazuje na walkę postępowego odłamu klasy właścicieli z tradycyjnymi właścicielami, wspierającymi ich stosunkami produkcji, państwem i ideologią. Taki charakter miała walka burżuazji z porządkiem feudalnym. Marks – również w *Manifestie* – uznawał burżuazję za klasę, która „odegrała w historii rolę w najwyższym stopniu rewolucyjną”¹². W drugim znaczeniu terminu „rewolucja” podmiotem dziejów nie są zatem wyzyskiwani, lecz... burżuazja, w której interesie leży nie wprowadzenie nowego, pozbawionego wyzysku ustroju, lecz nowych, bardziej dostosowanych do aktualnego poziomu sił wytwórczych stosunków produkcji, pozwalających ten wyzysk efektywniej stosować.

Dla Marksa zasadnicze znaczenie w dziejach nowożytnych miała rewolucja proletariacka, różniąca się zarówno od wystąpień klas uciskanych w formacjach przedkapitalistycznych, jak i od rewolucyjnej aktywności burżuazji. Rewolucje proletariackie są według niego samoświadome celów, do których dążą. W następujący sposób opisywał on różnice pomiędzy rewolucjami proletariackimi a burżuazyjnymi:

Rewolucja socjalna dziewiętnastego stulecia nie z przeszłości, lecz jedynie przyszłości może czerpać swą poezję. Nie może ona stać się sobą, póki nie wyzbędzie się wszelkiej zabobonnej wiary w przeszłość. Poprzednie rewolucje potrzebowały reminiscencji historycznych, by mieć się co do własnej treści. Rewolucja dziewiętnastego stulecia umarłym pozostawić musi grzebanie umarłych, by dotrzeć do swej własnej treści (...). Rewolucje burżuazyjne – rewolucje osiemnastego stulecia – mkną szybciej od powodzenia do powodzenia, ich efekty dramatyczne są coraz świetniejsze, (...) każdy dzień tchnie ekstazą; ale rewolucje te mają krótki żywot, rychło dobiegają swego szczytu (...). Rewolucje proletariackie natomiast – rewolucje dziewiętnastego stulecia – ustawicznie same siebie krytykują, wciąż przerywają swój własny bieg, wracają do tego, co już na pozór zostało dokonane, by to samo rozpocząć od nowa¹³.

Zauważmy, że różnic pomiędzy dwoma typami rewolucji Marks upatrywał jedynie w sferze ideologicznej. Według niego rewolucje burżuazyjne dysponowały

¹¹ K. Marks, F. Engels, „Manifest partii komunistycznej”, w: idem, *Dziela*, t. IV, Książka i Wiedza, Warszawa 1962, s. 514.

¹² Ibidem, s. 516.

¹³ K. Marks, „Osiemnasty brumaire’a Ludwika Bonaparte”, w: K. Marks, F. Engels, *Dziela*, t. VIII, Książka i Wiedza, Warszawa 1964, s. 128–129.

falszywą świadomością, czerpiąc swą legitymację z przeszłości, zaś rewolucje proletariackie skierowane są ku budowie przyszłego świata. Rewolucje proletariackie mają być świadome celów, jakie chcą osiągnąć, rewolucjom burżuazyjnym tej samoświadomości brakuje. Uczestnicy rewolucji burżuazyjnych łatwo ulegają emocjom i ekstazie, zaś uczestnicy rewolucji proletariackich są krytyczni wobec siebie i swoich dokonań.

Przyjrzyjmy się bliżej rewolucji proletariackiej. Warunkiem jej powodzenia jest rozwój sił wytwórczych, który na niespotykaną dotąd skalę zachodzi w kapitalizmie. Jak zauważali Marks i Engels: „Burżuazyjne stosunki produkcji i wymiany, burżuazyjne stosunki własności, nowoczesne społeczeństwo burżuazyjne, które wyczarowało tak potężne środki produkcji i wymiany, podobne jest do czarnoksiężnika, który nie może już opanować wywołanych przez się potęg podziemnych”¹⁴. Gospodarka kapitalistyczna wstrząsana jest jednak periodycznymi kryzysami nadprodukcji, nad którymi poszczególny kapitalista nie jest w stanie zapanować. Kryzysy te rozwiązywane są przez ograniczenia produkcji bądź podbój nowych rynków. W ten sposób kapitalizm upowszechnia się w skali globalnej, co odwleka jedynie nadciągający kryzys. Upowszechnienie się kapitalistycznych stosunków produkcji w gospodarce prowadzi do liczebnego wzrostu proletariatu. Społeczeństwo polaryzuje się – klasy pośrednie zanikają, zasilając szeregi proletariatu albo burżuazji. Rozwój wielkiego przemysłu prowadzi do koncentracji klasy robotniczej w wielkich miastach – ośrodkach przemysłu. Dzięki temu następuje unifikacja położenia robotników w poszczególnych regionach i państwach. Ponieważ praca staje się towarem, jej wartość – jak w przypadku każdego innego towaru – podlega periodycznym wahaniom. Marks ponadto przewidywał, że w warunkach kapitalizmu poziom życia robotników będzie się sukcesywnie pogarszać. Są to obiektywne warunki wybuchu rewolucji proletariackiej.

Jednakże wybuch i rezultat takiej rewolucji zależą od sił społecznych, które są zdolne ją przygotować i pokierować jej przebiegiem. W koncepcji Marksa funkcję taką miał spełniać proletariat, którego walka z istniejącym porządkiem kapitalistycznym obejmowała trzy fazy. W pierwszej robotnicy zwracali się nie przeciwko stosunkom produkcji, lecz przeciwko samym narzędziom produkcji, niszcząc maszyny i podpalając konkurencyjne towary. W fazie drugiej zakładali związki zawodowe i lokalne koalicje, łącząc się w obronę swojej płacy. Stopniowo powstały organizacje robotnicze o coraz większym zasięgu, przekraczając granice państwowe i narodowe. W fazie trzeciej następowało organizowanie się proletariuszy w partię polityczną, które zakończyć miało przekształcanie się robotników w klasę społeczną. Dla Marksa, co warto podkreślić, polityczne zorganizowanie proletariatu jest najważniejszym przejawem zorganizowania walki klasowej, warunkiem dopełniającym proces przeobrażania się robotników jako „klasy w sobie” w „klasę dla siebie”.

Proces ten obrazuje znana fraza Marksa: „Wyzwolenie klasy robotniczej winno być dziełem samych robotników”. Budowa przez proletariat jednolitej partii poli-

¹⁴ K. Marks, F. Engels, „Manifest partii komunistycznej”, op. cit., s. 520.

tycznej miała być poprzedzona długofalową akcją edukacyjną, stowarzyszeniową, klubową, związkową, w trakcie której robotnicy, wykorzystując instytucje kapitalistycznego państwa, zyskaliby samoświadomość i podmiotowość. Na podkreślenie zasługują dwie kwestie. Po pierwsze, Marks pojmował praktykę polityczną wszechstronniej niż z reguły współczesna mu myśl liberalno-konserwatywna, gdyż ten rodzaj aktywności nie był ograniczony wyłącznie do sfery państwowo-parlamentarnej, ale obejmował w zasadzie całą publiczną sferę życia społecznego¹⁵. Po drugie, Marks dopuszczał udział w instytucjach kapitalistycznego państwa i uczestniczenie w wyborach, w następujący sposób opisując strategię ruchu czartystowskiego w Anglii:

Powszechne prawo wyborcze jest równoznaczne z władzą polityczną klasy robotniczej w Anglii, gdzie proletariatus stanowi przeważającą większość ludności, gdzie w toku długotrwałej, choć utajonej wojny domowej zdobył jasną świadomość swej pozycji jako klasy (...). Wprowadzenie powszechnego prawa wyborczego w Anglii byłoby więc posunięciem o wiele bardziej socjalistycznym niż wszystko, co zaszczycono taką nazwą na kontynencie. Tutaj nieuchronnym jego skutkiem byłaby polityczna supremacja klasy robotniczej¹⁶.

Zauważmy jednak, że Marks uzależniał budowę komunizmu na drodze zwycięstwa w wyborach parlamentarnych od spełnienia jednocześnie dwóch warunków: a) proletariatus stanowi większość społeczeństwa i b) jest na tyle świadomy, że głosi na partię reprezentującą interesy proletariatus. W połowie XIX wieku wydawało się, że taka sytuacja społeczna ukształtuje się w Anglii i uwaga Marksa o parlamentarnej rewolucji proletariackiej była ograniczona w zasadzie do tego kraju.

Marks przewidywał jednak, że zanim nastąpi ewentualne zwycięstwo klasy robotniczej w wyborach parlamentarnych, kapitalizm wkroczy w fazę gwałtownego kryzysu, który doprowadzi do polaryzacji społeczeństwa: na stronę zorganizowanego politycznie proletariatus przejdzie nawet część burżuazji, ci, którzy „wzniesli się do teoretycznego zrozumienia całego ruchu dziejowego”¹⁷. Konflikt społeczny – mówiąc słowami Marksa – przekształci się wtedy w „otwartą rewolucję i proletariatus poprzez obalenie przemocą burżuazji ustan[owi] swoje panowanie”¹⁸.

Zwycięstwo rewolucji proletariackiej miało zapoczątkować „jakościową czy też istotnościową zmianę” w życiu społecznym. Zrozumienie tego określenia jest w pełni możliwe dopiero w kontekście wizji nowej komunistycznej formacji społecznej zakładanej przez Marksa i Engelsa¹⁹. Przywódcy ruchu komunistycznego przewidywali,

¹⁵ Zob. np. stwierdzenie: „Nie mówcie, że ruch społeczny wyklucza ruch polityczny. Nie ma ruchu politycznego, który by nie był jednocześnie ruchem społecznym”. K. Marks, „Nędza filozofii”, w: K. Marks, F. Engels, *Dziela*, t. IV, op. cit., s. 198–199.

¹⁶ K. Marks, „Czartysta”, w: K. Marks, F. Engels, *Dziela*, t. VIII, op. cit., s. 392–393.

¹⁷ K. Marks, F. Engels, „Manifest partii komunistycznej”, op. cit., s. 525.

¹⁸ Ibidem, s. 526.

¹⁹ „Zmiana jakościowa i ilościowa” są pojęciami zaczerpniętymi z dialektyki marksowskiej (a właściwie marksowsko-engelsowskiej). W kategoryalnej wykładni dialektyki zmiana ilościowa polega na przekształceniu zbioru czynników ubocznych, którym analizowane zjawisko podlega. Zmiana jakościowa prowadzi do przekształceń w obrębie czynników głównych; zmienia się wtedy również prawidłowość, której dane zjawisko podlegało (a nie jak w przypadku zmian ilościowych jedynie forma manifestacji prawidłowości). Zob. L. Nowak, *U podstaw dialektyki Marksowskiej. Próba interpretacji kategoryalnej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1977, s. 109–134.

że zorganizowany proletariats przejmie kontrolę nad maszyną państwową. Państwo zostanie wykorzystane do zniesienia własności prywatnej. Według obu myślicieli

pierwszym krokiem rewolucji robotniczej jest wywyższenie proletariatu do stanowiska klasy panującej, wywalczenie demokracji. Proletariat użyje swego panowania politycznego na to, by krok za krokiem wyrwać z rąk burżuazji cały kapitał, scentralizować wszystkie narzędzia produkcji w ręku państwa, tzn. w ręku zorganizowanego jako klasa panująca proletariatu i możliwie szybko zwiększyć masę sił wytwórczych²⁰.

W „Zasadach komunizmu” Engels precyzował, że po zwycięstwie rewolucja zniesie wolną konkurencję, a działalność gospodarcza będzie prowadzona „na wspólny rachunek, według wspólnego planu i przy współudziale wszystkich członków całego społeczeństwa”²¹. Dopelnieniem tym zmian będzie zniesienie własności prywatnej związanej z wolną konkurencją. Nie nastąpi to od razu, gdyż w okresie przejściowym własność prywatna i państwowa będą ze sobą koegzystować. Likwidacja prywatnej własności środków produkcji dokona się w miarę rozwoju sił wytwórczych. W jej miejsce wprowadzone zostanie wspólne użytkowanie narzędzi produkcji oraz wspólnota dóbr, oparta „na podstawie wspólnego porozumienia”. W konsekwencji „pieniądze staną się zbędne, a produkcja wzrośnie tak dalece i ludzie zmieniają się w takim stopniu, że zaniknąć też będą mogły ostatnie formy starego społeczeństwa”²². Dla Marksa i Engelsa nastanie komunizmu oznaczało zmianę egoistycznej natury ludzkiej, a także koniec polityki i władzy politycznej, która pojmowana była jako „oficjalny wyraz antagonizmu klas w społeczeństwie”²³, oraz formę realizacji interesów klasowych:

Gdy w przebiegu rozwoju znikną różnice klasowe i cała produkcja zostanie skupiona w rękach zrzeszonych jednostek, władza publiczna utraci swój charakter polityczny. Władza polityczna we właściwym znaczeniu jest zorganizowaną przemocą jednej klasy w celu uciskania innej. Gdy w walce z burżuazją proletariats siłą rzeczy jednoczy się w klasę, poprzez rewolucję staje się klasą panującą i jako klasa panująca znosi przemocą dawne stosunki produkcji, to wraz z tymi stosunkami produkcji znosi warunki istnienia przeciwieństw klasowych, znosi w ogóle klasy i tym samym swoje własne panowanie jako klasy²⁴.

²⁰ Ibidem, s. 535.

²¹ F. Engels, „Zasady komunizmu”, w: K. Marks, F. Engels, *Dziela*, t. IV, op. cit., s. 408.

²² Ibidem, s. 412–413. Sprawa dyskusyjna – pominięta w tym artykule z braku miejsca, lecz wartą zasygnalizowania – jest to, czy w utopii Marksa tkwiły już załączki totalitaryzmu (a jeżeli tak, to w jakim stopniu). W polskiej literaturze przedmiotu L. Kołakowski („Marksistowskie korzenie stalinizmu”, w: idem, *Czy diabeł może być zbawiony i 27 innych kazań*, Aneks, Londyn 1984) i A. Walicki (*Marksizm i skok do królestwa wolności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996) sądzą, że systemy realnego socjalizmu są mniej lub bardziej bezpośrednim wcieleniem filozofii społecznej Marksa; przeciwny pogląd uznaje L. Nowak („Droga do socjalizmu. O konieczności socjalizmu w Rosji”, w: idem, *U podstaw teorii socjalizmu*, t. II, Nakom, Poznań 1991), według którego realny socjalizm w Rosji jest rezultatem długotrwałego procesu kumulacji władzy i własności, który rozpoczął się jeszcze w carskiej Rosji (czasy Iwana Groźnego i Piotra Wielkiego), a przyspieszenia doznał w wyniku obu rewolucji 1917 roku. Ideologia marksistowska (oraz inne formy ideologii) odgrywała w tym procesie rolę co najwyżej dekoratywną.

²³ K. Marks, „Nędza filozofii”, op. cit., s. 198.

²⁴ K. Marks, F. Engels, „Manifest partii komunistycznej”, op. cit., s. 536.

Engels spodziewał się, że wybuch rewolucji komunistycznej nie ograniczy się do jednego kraju, lecz obejmie wszystkie społeczeństwa, w których rozwój kapitalizmu będzie dostatecznie zaawansowany. W przeddzień Wiosny Ludów były to Anglia, Stany Zjednoczone Ameryki, Francja i Niemcy; rewolucja komunistyczna najszybciej i najłatwiej miała wybuchnąć w Anglii, najtrudniej i najwolniej – w Niemczech.

Pora odpowiedzieć na pytanie, jaka wizja polityki kryła się za Marksowską koncepcją rewolucji. Teoria ta zakłada antagonistyczny obraz społeczeństwa. Prywatna własność środków produkcji generuje podział na dwie zasadnicze klasy społeczne: właścicieli środków produkcji i bezpośrednich producentów. Chociaż Marks dostrzegał istnienie innych klas społecznych (pochodzących z poprzednich formacji społeczno-ekonomicznych, klas pośrednich), to przewidywał ich stopniowy zanik, twierdząc, że stałą tendencją rozwojową społeczeństwa kapitalistycznego będzie rosnąca polaryzacja społeczna.

Sferę polityki Marks pojmował w sposób alogeniczny (w odmianie ekonomicznej). Według niego państwo podporządkowane jest klasom dominującym ekonomicznie i nie może realizować interesów sprzecznych z ich interesami. Sfera polityczna jest zatem areną, na której toczy się walka klas ekonomicznych. Zorganizowanie polityczne klas uciskanych (oraz uciskających) uznawał za jeden z głównych warunków przekształcenia „klasy w sobie” w „klasę dla siebie”.

Marks zrywał w ten sposób z woluntarystyczną wizją polityki, zgodnie z którą w życiu publicznym główną rolę odgrywają wybitne jednostki: królowie, generałowie, prezydenci i premierzy. W jego ujęciu polityka jest przede wszystkim domeną mas: proletariatu bądź burżuazji, a poziom aktywności i mobilizacji szarych członków poszczególnych klas społecznych wyznacza warunki brzegowe przywódcom i elitom poszczególnych klas, których umiejętności i zdolności polityczne polegają na adekwatnym rozpoznaniu siły własnej klasy i klasy przeciwnej oraz wyborze – na podstawie tej wiedzy – skutecznej strategii politycznego działania. Co ciekawe, Marks nie dostrzegał potencjalnie nawet istniejącego konfliktu pomiędzy członkami danej klasy społecznej a przedstawicielami delegowanymi do reprezentowania ich interesów. Jak zapewniał, „komuniści (...) nie mają interesów odrębnych od interesów całego proletariatu, a ich celem jest zapewnienie zwycięstwa klasie robotniczej”²⁵.

Przewidując rychły upadek kapitalizmu, zakładał, że optymalnym sposobem przeprowadzenia zmiany społecznej jest rewolucja, podczas której następuje rzeczywista aktywizacja mas. Stają się one wtedy rzeczywistym podmiotem polityki. Ponieważ działalność polityczna polegająca na sprawowaniu władzy jest sposobem panowania jednej klasy nad drugą, Marks wierzył, że – w perspektywie rozwoju społeczeństwa komunistycznego – zniesienie podziałów klasowych zniesie samą politykę, a administrowanie rzeczami zastąpi władanie ludźmi.

²⁵ Ibidem, s. 527.

Główne linie ideowej recepcji Marksowskiej wizji rewolucji

Marksowska koncepcja zwycięskiej rewolucji uciśnionych, fundującej nowy sprawiedliwy świat, w dwojaki sposób zdominowała myślenie o rewolucji w humanistyce i naukach społecznych. W wymiarze deskryptywnym niosła ze sobą pewną teorię zmiany społecznej i była punktem wyjścia późniejszych teoretycznych analiz i empirycznych opisów. W wymiarze normatywnym nakreślała optymalny sposób przemian społecznych, który prowadzić miał do postępowych przeobrażeń i etycznie aprobowanego stanu społecznego.

Przedstawienie ideowej recepcji Marksowskiej wizji rewolucji (wymiaru normatywnego) z całym bogactwem argumentów i kontrargumentów wykraczałoby poza ramy tego skromnego eseju i siłą rzeczy musiałoby być opisem dziejów marksistowskiej formacji intelektualnej²⁶. Naszkicuję w tym miejscu jedynie najważniejsze linie ideowej recepcji egzemplifikowane nazwiskami jej głównych przedstawicieli. Marksowska wizja rewolucji doczekała się refutacji w myśli liberalno-konserwatywnej i anarchistycznej oraz kontynuacji w wersji bolszewickiej i socjaldemokratycznej.

Klasycznym tekstem myśli konserwatywnej jest praca Edmunda Burke'a *Rozważania o rewolucji we Francji*, która wytyczyła sposób ideowej percepcji wszelkich innych późniejszych rewolucji, w tym i Marksowskiej. W toku polemiki z rewolucją 1789 roku Burke wypracował pewne fundamentalne zasady konserwatywnej filozofii społecznej, które tutaj przedstawię jedynie w celach ilustracyjnych. Pozwoli to naszkicować w miarę szeroki kontekst ideowy debat toczonych wokół problematyki rewolucji. Autor ten zakładał solidarystyczną wizję społeczeństwa i alogeniczny sposób pojmowania polityki. Był to alogonizm w wersji kulturalistycznej, głównymi bowiem czynnikami kształtującymi życie polityczne są religia, moralność, obyczaje i idee. Z tego też względu polityka jest areną aktywności wybitnych jednostek i elit. Rewolucje – jeżeli wybuchają – nie są wynikiem działania ślepych konieczności, lecz dziełem przypadkowego spłotu okoliczności. Nie są również optymalnym modelem przemian społecznych, które konserwatyzm dopuszcza. Według Burke'a przemiany społeczne winny się dokonywać stopniowo, respektować tradycję, zwyczaje i historię konkretnych społeczeństw. Z tego względu był on przeciwny racjonalistycznemu aprioryzmowi, w którym upatrywał znamiona despotyzmu. Ideowi następcy Burke'a w XIX i XX wieku kontynuowali ten sposób postrzegania rewolucji, w tym i Marksowskiej wizji tego typu zmiany społecznej.

W połowie XIX wieku głównym przeciwnikiem Marksa na terenie I Międzynarodówki stał się Michaił Bakunin, który zwracał uwagę, że nierówność społeczną generuje nie tylko własność, lecz także władza. W bakuninowskiej historiozofii dzieje były kształtowane przez trzy czynniki: biologiczną naturę człowieka, myśl i bunt²⁷. Bunt ten kieruje się przede wszystkim przeciwko władzy państwowej, która

²⁶ Nieoceniona pod tym względem jest nadal praca: L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie – rozwój – rozkład*, t. I–III, Instytut Literacki, Paryż 1976.

²⁷ M. Bakunin, „Imperium knuto-germańskie a rewolucja społeczna”, w: idem, *Pisma wybrane*, t. II, Książka i Wiedza, Warszawa 1965, s. 57.

jest czymś sztucznym wobec społeczeństwa. Dążność do oporu postrzegał Bakunin na poziomie antropologicznym – instynkt buntu ma być właściwy każdej żywej istocie, jest również charakterystyczny dla człowieka, gdyż warunkuje jego człowieczeństwo, polegające na dążeniu do wolności. Ideą rewolucji były dla Bakunina wybuchające w Rosji w XVII i XVIII wieku powstania chłopskie – spontaniczne, żywiołowe wystąpienia kierujące się przeciwko władzy państwowej i klasom uprzywilejowanym. Ponieważ przyczyną rewolucji był instynkt buntu tkwiący w naturze człowieka, a nie warunki społeczno-ekonomiczne, autor ten sądził, że rewolucja najszybciej wybuchnie w krajach romańskich, w Hiszpanii i Włoszech, a nie w Niemczech zamieszkanym przez uległych poddanych władzy państwowej.

Podstawowym celem Bakuninowskiej rewolucji było natychmiastowe zniesienie państwa, co stanowiło warunek konieczny wyzwolenia społecznego²⁸. Tu tkwiły największe różnice pomiędzy nim a Marksem. Marks zakładał bowiem, że po zwycięskiej rewolucji proletariatus wykorzystaus aparat państwowy do wprowadzenia komunizmu, po czym państwo w naturalny sposób miało obumrzeć. Bakunin natomiast dostrzegał, że władza samoistnie generuje równie duże nierówności jak własność: „Właściwością przywileju i wszelkiego uprzywilejowanego stanowiska jest to, że zabijają one rozum i serce ludzkie. Człowiek uprzywilejowany pod względem politycznym bądź też ekonomicznym jest człowiekiem intelektualnie i moralnie zdemoralizowanym. Oto jest prawo społeczne, które nie dopuszcza żadnych wyjątków”²⁹. Autor tych słów krytykował również Marksowską koncepcję panowania klasowego proletariatus. W praktyce ma to oznaczać, argumentował, że z klasy robotniczej wyłonią się rządzący i rządzeni. Rządzący będą wprawdzie pochodzić z klasy robotniczej, ale gdy zdobędą władzę, nie będą już robotnikami. Bakunin argumentował:

Żadne państwo, nawet o najbardziej demokratycznych formach, choćby to była najbardziej czerwona republika polityczna, republika ludowa, a właściwie pseudoludowa, gdyż tylko taka forma jest możliwa pod fałszywym szyldem przedstawicielstwa ludu, nie będzie w stanie dać ludowi tego, co mu potrzebne, tj. możliwości swobodnego organizowania się od dołu ku górze w imię własnych interesów. Każde bowiem państwo, najbardziej nawet republikańskie i demokratyczne, nawet pseudoludowe wymyślone przez pana Marksa, w istocie swej jest niczym innym jak tylko aparatem kierującym masami odgórnie, przy pomocy inteligentkiej, a więc uprzywilejowanej mniejszości, która lepiej jakoby rozumie rzeczywiste interesy ludu aniżeli sam lud³⁰.

Po zwycięskiej rewolucji Bakunin wyobrażał sobie oddolną budowę stowarzyszeń robotniczych i chłopskich, które przejmą kontrolę nad procesem produkcji. Stowarzyszenia te łączyć się miały dobrowolnie w federacje na poziomie narodowym i międzynarodowym.

Obaj ideowi adwersarze zakładali antagonistyczną wizję społeczeństwa i traktowali rewolucję jako optymalny sposób zmiany społecznej dokonywanej samo-

²⁸ M. Bakunin, „Przedmowa do drugiego zeszytu Imperium knuto-germańskiego”, w: idem, *Pisma wybrane*, t. II, op. cit., s. 154.

²⁹ M. Bakunin, „Imperium knuto-germańskie...”, op. cit., s. 83.

³⁰ M. Bakunin, „Państwowość a anarchia”, w: idem, *Pisma wybrane*, t. II, op. cit., s. 197.

dzielnie przez masy. Różnili się jedynie w pojmowaniu statusu władzy politycznej, co przesądziło o dalszym pogłębianiu się ideowych rozbieżności. Bakunin twierdził, że władza samoistnie generuje nierówności społeczne, zaś Marks sądził, że władza polityczna jest wyłącznie epifenomenem nierówności ekonomicznych. Po ich likwidacji zniesione zostanie samo zjawisko polityki jako panowania nad ludźmi. Marks nie dostrzegał potencjalnych sprzeczności interesów między klasą robotniczą a partią komunistyczną, która stanowiła przecież załączek władzy. Dlatego też obaj myśliciele różnili się w wizji porewolucyjnego porządku społecznego: Bakunin podkreślał dobrowolność oddolnych zrzeszeń i federalizm, zaś Marks nie widział niebezpieczeństwa w postulowanym przez siebie centralizmie i ogólnym planowaniu procesów gospodarczych.

Różnice te spowodowały rozłam ruchu robotniczego drugiej połowy XIX wieku na nurt anarchistyczny i nurt marksistowski. W tym ostatnim na przełomie XIX i XX wieku wyłoniły się dwie główne linie interpretacyjne: bolszewicka i socjaldemokratyczna. Ich reprezentanci, niezależnie od tego, co o sobie w ferworze polemiki ideowej mówili, powoływali się na spuściznę ideowo-teoretyczną Marksa, afirmując i wydobywając z niej różne elementy. Jedną z przyczyn tego interpretacyjnego rozdzielenia była dostrzegalna poprawa położenia robotników w krajach kapitalistycznych końca XIX wieku. Marks przewidywał, że zaostrzająca się polaryzacja społeczna i postępująca pauperyzacja klasy robotniczej w naturalny sposób doprowadzą do wygenerowania i upowszechnienia się wśród niej świadomości rewolucyjnej. Tymczasem pół wieku po opublikowaniu *Manifestu* nic takiego nie nastąpiło. Empiryczna klasa robotnicza była daleka od zmitologizowanej projekcji proletariatu nakreślonego przez Marksa w *Manifestie*. Stało się to źródłem rozdzielenia w interpretacji marksizmu. Nurt socjaldemokratyczny w praktyce odsunął perspektywę wybuchu rewolucji proletariackiej, zaś nurt bolszewicki podejmował działania na rzecz jej przyśpieszenia.

Taka była bowiem rola Lenińskiej teorii partii jako awangardy proletariatu. W traktacie „Co robić?” Lenin trafnie zauważał, iż „historia wszystkich krajów świadczy, że wyłącznie o własnych siłach klasa robotnicza jest w stanie wypracować tylko *trade-unionistyczną* świadomość, tj. przeświadczenie o konieczności zrzeszania się w związki, prowadzenia walki przeciwko przedsiębiorcom, domagania się od rządu, aby wydał te czy inne niezbędne dla robotników ustawy”³¹. Przywódca bolszewików wysnuwał stąd wniosek, że świadomość rewolucyjna musi zostać do klasy robotniczej wniesiona z zewnątrz, ponieważ ta nie jest w stanie samodzielnie wytworzyć świadomości motywującej ją do podjęcia walki rewolucyjnej. W ten sposób rozwinął teorię partii nowego typu: kadrowej, hierarchicznej, scentralizowanej organizacji zawodowych rewolucjonistów kierowanych teorią marksistowską. Partia ta ma wnieść do świadomości empirycznych robotników znajomość marksizmu. Żywiołowość i spontaniczność ruchu robotniczego pojmowane były jako przejawy wpływów kultury burżuazyjnej, która jest wrogiem partii i musi zostać wyrugowa-

³¹ W. Lenin, „Co robić? Pałace zadania naszego ruchu”, w: idem, *Dziela*, t. V, Książka i Wiedza, Warszawa 1950, s. 411.

na. Lenin dowodził, że „proletariatowi niezbędna jest władza państwowa, scentralizowana organizacja siły, organizacja przemocy, zarówno po to, by zdławić opór wyzyskiwaczy, jak i po to, by *kierować* olbrzymimi masami ludności, chłopstwem, drobną burżuazją, półproletariuszami, przy montowaniu gospodarki socjalistycznej”³². Zadanie to spełni partia rewolucjonistów, która podczas rewolucji zdobędzie przemocą władzę państwową.

Lenin podobnie jak Marks przyjmował antagonistyczną wizję społeczeństwa, a politykę traktował jako sferę życia społecznego zredukowaną do interesów ekonomicznych. Jednakże w odróżnieniu od swojego Mistrza inaczej rozumiał podmiot zmiany społecznej. Wbrew ideologicznym zakłębom nie były to masy robotnicze, którym brakło przecież marksistowskiej świadomości rewolucyjnej, lecz elita ruchu robotniczego – partia zawodowych, często zakonspirowanych rewolucjonistów przygotowujących zbrojny przewrót – nadal pojmowany jako optymalny mechanizm zmiany społecznej. Masy ludowe w koncepcji bolszewickiej nie miały aspirować do stania się świadomym swych celów i zamierzeń podmiotem dziejów, lecz sprowadzone zostały do roli tarana burzącego zastane struktury społeczne.

Karol Kautsky – główny reprezentant socjaldemokratycznej linii interpretacyjnej – twierdził, że Marks i Engels „w jednym punkcie omylili się: widzieli rewolucję w zbyt bliskiej przyszłości”³³. Tymczasem, argumentował, konieczne do wybuchu rewolucji są odpowiednie warunki społeczno-ekonomiczne. Kautsky w przeciwieństwie do Engelsa był sceptyczny wobec możliwości przeprowadzenia zwycięskiego zbrojnego powstania robotników. Więcej szans na zwycięstwo upatrywał w przeprowadzeniu strajku powszechnego. W związku z tym zadaniem partii robotniczej było organizowanie klasy robotniczej i udział w walce politycznej. Dopuszczał również możliwość zdobycia władzy państwowej w wyniku zwycięskich wyborów parlamentarnych. W ten sposób na drodze ustawowej zostałyby wprowadzone reformy społeczne inicjujące rewolucję socjalną, która nie byłaby jednorazowym aktem, lecz rozciągniętym w czasie procesem społecznym.

Kontrowersje między rewizjonizmem Bernsteina a koncepcją Kautsky’ego dotyczyły przede wszystkim kwestii rewolucji proletariackiej jako ostatecznego celu ruchu robotniczego. Rezygnacja Bernsteina z zamiaru przeprowadzenia rewolucji wiodła do akceptacji przez niego demokratycznego państwa kapitalistycznego i udziału we władzy w celu dokonania reform społecznych. Kautsky upierał się natomiast przy zachowaniu postulatu rewolucji w programie partii. Przywódca socjaldemokracji austriackiej był również bardziej wstrzemięźliwy co do udziału przedstawicieli proletariatu we władzy. Dopuszczał obejmowanie takich stanowisk pochodzących z wyboru, które umożliwiały sprzeciw wobec realizacji przez państwo interesów burżuazji. W praktyce jednak w pierwszej połowie XX wieku różnice pomiędzy socjaldemokratyzmem Kautsky’ego a rewizjonizmem Bernsteina stopniowo się zacierały, na co niewątpliwie wpływała sytuacja gospodarcza i społeczno-polityczna krajów

³² W. Lenin, *Państwo a rewolucja*, Książka i Wiedza, Warszawa 1972, s. 55–56.

³³ K. Kautsky, „Droga do władzy”, w: M. Waldenberg, *Kautsky*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1976, s. 222.

kapitalistycznych Europy Zachodniej, w której przyszło działać partiom socjaldemokratycznym.

W ostatniej ćwierci wieku XIX i na początku stulecia XX położenie ekonomiczne wielkoprzemysłowej klasy robotniczej w krajach Europy Zachodniej uległo bowiem widocznej poprawie. Przyjęcie się powszechnego prawa wyborczego sprawiło, że robotnicy stawali się ważnym elementem elektoratu, o którego głosy warto było zabiegać. Partie socjaldemokratyczne zostały w ten sposób postawione przed dylematem uczestnictwa wymagającego akceptacji reguł systemu społecznego, który chciały obalić. Nie do końca zdawał sobie z nich sprawę Karol Marks, który zakładał, że w miarę rozwoju kapitalizmu robotnicy staną się największą liczebnie klasą w społeczeństwie, co automatycznie przełoży się na ich zwycięstwo parlamentarne. Opisane przez niego warunki udziału w wyborach parlamentarnych w omawianym okresie nie zostały spełnione. Choć wielkoprzemysłowa klasa robotnicza była znaczącym segmentem społeczeństw Europy Zachodniej, to nigdzie nie stanowiła bezwzględnej większości i nigdzie też robotnicy nie głosowali wyłącznie na partie socjaldemokratyczne.

Początkowo celem udziału partii socjaldemokratycznych w wyborach parlamentarnych było wykorzystanie kampanii wyborczej i forum parlamentu do propagowania idei socjalistycznych³⁴. Jednakże wraz ze zdobywaniem coraz większej liczby głosów, które przekładały się na rosnącą liczbę mandatów, socjaldemokracja zachodnia mogła brać udział w sprawowaniu władzy umożliwiającej implementację reform. Obrazują to wyniki wyborcze socjaldemokracji niemieckiej, na którą w 1871 roku oddano 125 tys. głosów, w 1881 – 312 tys. głosów, 1890 – 1 mln 427 tys. głosów, a w przeddzień I wojny światowej – 4 mln 250 tys. głosów. Liczba głosów oddawanych na socjaldemokrację niemiecką wzrosła z 19,7% (1890) do 34,8% (1912). Podobnie sytuacja przedstawiała się w Austrii, gdzie na socjaldemokrację w 1907 roku padło 21% oddanych głosów, w 1911 – 25,4%, a w 1919 – 40,8%. Nigdzie jednak robotnicy nie stanowili większości elektoratu głosującego na partie socjaldemokratyczne³⁵. W Niemczech klasa robotnicza konstituowała w 1871 roku 25% elektoratu socjaldemokracji, a w 1903 – 36,9%. Ogólnie odsetek robotników wśród zwolenników socjaldemokracji oscylował wokół jednej trzeciej.

Tymczasem reguły demokratycznej gry politycznej wymagają do uzyskania większości parlamentarnej umożliwiającej samodzielne sprawowanie władzy zdobycia około 50% głosów (w zależności od ordynacji wyborczej). To zaś nie było możliwe przy ograniczaniu się do reprezentowania wyłącznie interesów klasy robotniczej,

³⁴ W klarowny sposób opisuje to A. Przeworski (*Capitalism and Social Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge 1985), na którego rozważaniach opieram się w dwóch następnych paragrafach. Jedną z nielicznych rekonstrukcji koncepcji Przeworskiego dostępną w języku polskim, a obejmującą poglądy wspomnianego autora na ewolucję kapitalizmu, znajduje się w: T. Zarębski, „Problem totalitaryzacji kapitalizmu”, w: K. Brzechczyn (red.), *Ścieżki transformacji. Ujęcia i teoretyczne i opisy empiryczne*, Zysk i S-ka, Poznań 2003, s. 229–260.

³⁵ Rzecz taka wydarzyła się jedynie w Belgii w 1912 roku, gdzie klasa robotnicza stanowiła 50,1% elektoratu socjaldemokracji; w 1971 roku odsetek robotników wśród zwolenników socjaldemokracji wynosił już tylko 19.

która choć stanowiła znaczącą grupę społeczną, to w żadnym społeczeństwie Europy Zachodniej nie zdobyła większości. Partie socjaldemokratyczne musiały zatem wyjść poza swój robotniczy elektorat – zwracając się do chłopstwa, drobnej burżuazji i klasy średniej. Strategia taka zwiększyła wprawdzie liczbę oddawanych na nie głosów, ale za cenę modyfikacji programu politycznego, z którego stopniowo zniknął postulat przeprowadzenia rewolucji i nacjonalizacji środków produkcji. Towarzyszyło temu inne zjawisko, niedostrzeżone przez Marksa – wyłaniania się wewnętrznej hierarchii organizacyjnej w obrębie ruchu socjaldemokratycznego i powstania grupy funkcjonariuszy partyjnych mających własne specyficzne interesy odmienne od interesów tych, których reprezentowali. W praktyce oznaczało to coraz większe upodabnianie się socjaldemokracji do innych podmiotów życia politycznego w demokratycznym państwie kapitalistycznym.

Pora podsumować różnice między wizją polityki zakładaną przez teorię Marksa a jego dwiema liniami interpretacyjnymi: bolszewicką i socjaldemokratyczną. Kautsky podobnie jak Marks przyjmował antagonistyczny obraz społeczeństwa, a politykę traktował jako sferę pozbawioną autonomiczności, zredukowaną do interesów ekonomicznych klas społecznych. Różnice pomiędzy Kautskiem a Marksem nie polegały, w przeciwieństwie do tego, co zarzucał Lenin duchowemu przywódcy europejskiej socjaldemokracji, na afirmacji działalności reformistycznej zamiast rewolucyjnej. Jak bowiem widzieliśmy, Marks również dopuszczał działalność reformatorską poprawiającą położenie proletariatu i zwiększającą udział reprezentacji robotniczej w wyborach parlamentarnych. Kautsky odwrotnie niż Marks, a podobnie jak Lenin, gdzie indziej upatrywał społeczny podmiot aktywności politycznej. Nie były nim już masy robotnicze, lecz elity ruchu robotniczego, czyli demokratycznie wybrane przywództwo partii socjaldemokratycznej. Ono to przecież, a nie zwykli robotnicy, ma niezbędne kwalifikacje, aby uczestniczyć w sprawowaniu władzy politycznej w celu wprowadzenia koniecznych reform społecznych. Opowiadał się zatem Kautsky za ewolucją społeczną – pokojowymi zmianami, które w następstwie miały przynieść przeobrażenia zbliżone do tych wprowadzonych przez zwycięską rewolucję proletariacką. W ten sposób program polityczny zachodniej socjaldemokracji, z którego usunięto postulat przeprowadzenia rewolucji społecznej, upodabniał się coraz bardziej do konserwatywno-liberalnej myśli politycznej.

Teoria rewolucji w socjologii historyczno-porównawczej: Moore, Skocpol i Goldstone

Niezależnie od ideowych dyskusji toczonych wokół Marksowskiej wizji rewolucji deskryptywny wymiar teorii Marksa bywał wykorzystywany w innych perspektywach teoretycznych. Należała do nich rozwijana po II wojnie światowej socjologia historyczno-porównawcza³⁶. W tej subdyscyplinie nauki nie wytworzyła się jednolita

³⁶ Nie oznacza to rzecz jasna, że refleksja nad rewolucją jest rozwijana jedynie w ramach socjologii historyczno-porównawczej. Sama klasyfikacja rozmaitych typów teorii rewolucji i ich odmian wymagałaby

szkoła naukowa posiadająca jednego mistrza, jasno wyodrębnione założenia metodologiczne i teoretyczne oraz szeregi uczniów kontynuujących wyjściowe ujęcia. Można jedynie mówić o wyłonieniu się kręgu badawczego grupującego autorów o częściowo zbieżnych i częściowo odmiennych zainteresowaniach, mających zbliżone założenia teoretyczne, którzy stanowią dla siebie wzajemną naukową inspirację³⁷.

Teorie rewolucji powstające w ramach socjologii porównawczo-historycznej zdaniem Jeffa Goodwina cechować ma odwrót od formułowania ogólnej teorii rewolucji w kierunku historycznie i empirycznie ugruntowanych studiów ich poszczególnych przypadków (lub typów), które są przedmiotem teoretycznie eklektycznego wyjaśnienia. Drugą cechą jest podkreślanie – w różnym stopniu – autonomii państwa i międzynarodowego systemu państwowego, którego państwo jest elementem składowym³⁸. Przedmiotem analizy w niniejszym podrozdziale będą spełniające te

napisania obszernej monografii. Skocpol oprócz omawianego już paradygmatu marksistowskiego i teorii politycznego konfliktu wyróżnia paradygmat psychologiczno-behawioralny i kulturalistyczny. Do najważniejszych ujęć należących do nurtu psychologiczno-behawioralnego zaliczyć można pracę: T.R. Gurr, *Why Men Rebel*, Princeton University Press, Princeton 1969; zaś kulturalistycznego: Ch. Johnson, *Revolutionary Change*, Stanford University Press, Stanford 1982. Wspomnieć można również o ujęciach łączących podejście ekonomiczne z psychologicznym, np. J. Davies, „Przyczynek do teorii rewolucji”, w: W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki (red.), *Elementy teorii socjologicznych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975. Odmienna typologia teorii rewolucji, zob. K. Brzechczyn, „Rozwój teorii rewolucji w socjologii historyczno-porównawczej. Próba analizy metodologicznej”, w: K. Brzechczyn, M. Nowak (red.), *O rewolucji. Obrazy radykalnej zmiany społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM, Poznań 2007, s. 39–41.

³⁷ Wśród omówień historii socjologii historyczno-porównawczej można wymienić: Ph. Abrams, *Historical Sociology*, Cornell University Press, Ithaca 1982; D. Smith, *The Rise of Historical Sociology*, Basic Blackwell, Oxford 1991; T. Skocpol (red.), *Vision and Method in Historical Sociology*, Cambridge University Press, Cambridge 1984; J.H. Turner, *Struktura teorii socjologicznej*, przeł. G. Woroniecka et al., Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, s. 223–243.

³⁸ J. Goodwin, „Toward a New Sociology of Revolution”, *Theory and Society* 1994, t. 23, s. 731–732. W ramach socjologii historyczno-porównawczej warto również zwrócić uwagę na prace, które choć nie dotyczyły bezpośrednio rewolucji, to – w przeciwieństwie do tradycyjnie pojmowanego paradygmatu marksowskiego w naukach społecznych – rozwijały ideę autonomii polityki i władzy państwowej oraz uwikłanie tej ostatniej w relacje międzypaństwowe. Należą do nich niewątpliwie studia S. Eisenstadta i M. Manna. Eisenstadt (*The Political Systems of Empires. The Rise and Fall of the Historical Bureaucratic Societies*, Free Press, New York 1963) analizuje polityczne systemy wykształcone w biurokratycznych imperiach Egiptu, Chin, Rzymu, Bizancjum oraz w większych wczesnonowożytnych państwach europejskich. Struktura polityczna wykształcona w biurokratycznym imperium jest czymś pośrednim pomiędzy tradycjonalistycznym społeczeństwem a współczesnymi systemami politycznymi. Biurokracja w imperialnych systemach politycznych autonomizuje się i realizuje własne cele, co prowadzi do konfliktów społecznych, które z kolei powodują trzy typy zmiany społecznej: totalną, marginalną i akomodacyjną. Zmiana totalna wiedzie do obalenia całego systemu, natomiast zmiana marginalna narusza tylko pewne elementy porządku społecznego i wymusza zmiany porządku politycznego. Zmiana akomodacyjna wymusza innowacje i reformy systemu, które nie naruszają podstawowych norm i zasad porządku społecznego. M. Mann (*The Sources of Social Power*, Cambridge University Press, Cambridge 1986; idem, *States, War and Capitalism*, Basil Blackwell, Oxford 1988) z kolei wyróżnił cztery niezależne od siebie typy władzy społecznej: militarny, polityczny, ideologiczny i ekonomiczny. Władza militarna i polityczna tworzy władzę geopolityczną. Autorem rozwijającym polityczny model rewolucji jest Charles Tilly (*From Mobilization to Revolution*, Addison-Wesley, Reading, MA, 1978; Ch. Tilly, L. Tilly, R. Tilly, *The Rebelious Century, 1830–1930*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1975; Ch. Tilly, *Rewolucje europejskie, 1492–1992*, przeł. E. Żelazna, Wydawnictwo Krag/Volumen, Warszawa 1997). Jego zdaniem do rewolucji dochodzi, gdy w systemie politycznym obok rządu wyłaniają się konkurencyjne ośrodki władzy, które aspirować będą do kontroli nad państwowymi zasobami – środków przymusu, funduszy, budżetu, procesu legislacyjnego faworyzującego pewne grupy interesu itp. Zwycięstwo rewolucji sprowadza się zatem do transferu władzy, czyli kontroli nad zasobami państwowymi, która przechodzi z rąk jednej grupy polityków do drugiej grupy.

warunki trzy koncepcje rewolucji autorstwa: Barringtona Moore'a, Thedy Skocpol i Jacka A. Goldstone'a.

Między demokratycznym kapitalizmem a totalitarnym komunizmem. Teoria rewolucji Barringtona Moore'a

Barrington Moore zerwał z monolinearną wizją modernizacji przyjętą w pewnych przynajmniej wariantach marksowskiej i liberalnej filozofii dziejów³⁹, wyróżniając trzy odrębne ścieżki powstania społeczeństwa industrialnego, które prowadzić mają do demokracji, faszyzmu i komunizmu. Rozwój społeczny wiodący do ustroju demokratycznego autor ten analizuje na przykładzie społeczeństw Wielkiej Brytanii, Francji i USA. Demokracja to według Moore'a system polityczny, w którym władza kontrolowana jest przez społeczeństwo, sprawiedliwy i racjonalny system prawny zastępuje arbitralne decyzje i zasady władzy, a całe społeczeństwo w sposób równomierny korzysta z gospodarczego rozwoju⁴⁰.

Krajem, który zapoczątkował budowę systemu demokratycznego, była Anglia. W państwie tym od czasów średniowiecza istniała niezależna od monarchii szlachta posiadająca prawne gwarancje wolności i przywilejów stanowych; władza królewska w Anglii w porównaniu z państwami na kontynencie była ograniczona⁴¹. W społeczeństwie angielskim, poczynając od XIV wieku, na wsi i w miastach rozpoczęły się przemiany, które kilka stuleci później doprowadziły do powstania kapitalizmu. Podstawą tych przeobrażeń był zyskowny handel wełną, której Anglia od późnego średniowiecza stała się największym eksporterem. Warunkiem wzrostu produkcji wełny jest powiększanie pogłowia owiec, to zaś jest możliwe wtedy, gdy zwiększa się areał pastwisk. W ten sposób rozwijający się handel wełną doprowadził do komercjalizacji obrotu ziemią, która nie była już traktowana jako podstawa posiadania tytułu szlacheckiego, lecz jako intratny sposób inwestowania kapitału. Zapoczątkowało to proces ogradzania polegający na likwidacji komunalnych gruntów, które wieś wspólnie użytkowała. Towarzyszyły temu przekształcenia stosunków społecznych na wsi, prowadzące do zaniku tradycyjnej klasy chłopskiej, która stopniowo przeobrażała się w wolnych dzierżawców ziemi posiadających duże gospodarstwa rolne (powyżej 200 akrów). Zawierali oni z arystokratycznymi właścicielami ziemi kontrakty dzierżawy na określony okres. Procesy te obrazowało ówczesne powiedzenie: „owce zjadły ludzi”.

Wydarzenia lat 1640–1660 osłabiły monarchię jako ostatniego protektora chłopstwa, przyspieszając w ten sposób procesy gospodarcze, które i tak się w społeczeństwie angielskim dokonywały. Innym rezultatem rewolucji było wzmocnienie

³⁹ Charakterystyka monolinearnych i multiliniarnych teorii historiozoficznych, zob. K. Brzechczyn, *O wielości linii rozwojowych w procesie historycznym. Próba interpretacji ewolucji społeczeństwa meksykańskiego*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2004, s. 11–30.

⁴⁰ B. Moore, Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Beacon, Boston 1966, s. 414.

⁴¹ Ibidem, s. 3–40.

pozycji parlamentu, który w XVIII wieku stał się instrumentem prokapitalistycznie nastawionej arystokracji ziemskiej. Restauracja w 1688 roku ustanawiała monarchię konstytucyjną, w której władca ograniczony był przez panujące prawo. Lata 1688–1815 stanowiły złoty okres w historii wielkich posiadłości ziemskich, które rozrastały się kosztem małych gospodarstw chłopskich. Przewagę dużej własności ziemskiej wzmacniał postęp technologiczny w rolnictwie: stosowanie nawożenia, nowych upraw i płodozmianu. Innowacje te mogły być wprowadzane przez wielką własność ziemską, która dysponowała odpowiednio dużym kapitałem pozwalającym zwiększać produkcję rolną w drodze rozwoju inwestycji.

Według Moore'a „modernizacja w Anglii mogła zachodzić bez ogromnego rezerwuaru konserwatywnych i reakcyjnych sił społecznych, które istniały w pewnych momentach historycznych w Niemczech i Japonii, nie wspominając o Indiach. Ponadto przebieg wydarzeń wykluczył możliwość wybuchu chłopskiej rewolucji na sposób rosyjski i chiński”⁴². Likwidacja tradycyjnego chłopstwa jako klasy społecznej i przekształcenie arystokracji w kapitalistycznych przedsiębiorców rolnych zdolnych narzucić legalne ograniczenia władzy politycznej przesądziły zdaniem tego autora o pokojowej ewolucji społeczeństwa angielskiego w XIX wieku, zakończonej budową stabilnej demokracji.

We Francji – odmiennie niż w Anglii – szlachta uzależniona była od monarchii, która w XVII stuleciu w toku rozwoju ustroju absolutystycznego coraz bardziej ograniczała wywodzące się ze średniowiecza przywileje tego stanu społecznego⁴³. W społeczeństwie francuskim kapitalistyczna działalność gospodarza (handel i rozwój manufaktur) była domeną mieszczaństwa, a szlachta pod groźbą utraty szlachectwa nie mogła zajmować się działalnością gospodarczą. Podstawę dochodów szlachty stanowiło więc to, co mogła ona bezpośrednio uzyskać od chłopstwa w formie danin w naturze, darmowej robocizny i czynszów. Własne gospodarstwo szlachcica było raczej niewielkich rozmiarów, a on sam nie kierował bezpośrednio działalnością gospodarczą. Podstawową jednostką produkcyjną pozostawało gospodarstwo chłopskie o powierzchni od 35 do 70 akrów, użytkowane przez rodzinę chłopską. We Francji rozpowszechnione było połownictwo (w zależności od terytorium od dwóch trzecich do trzech czwartych powierzchni) polegające na tym, że chłopci w zamian za prawo do użytkowania ziemi oddawali panu senioralnemu połowę zbiorów. W praktyce jednak szlachta, manipulując prawami senioralnymi, zdolna była uzyskiwać większość żywego inwentarza hodowanego przez chłopów oraz wprowadzać korzystniejsze dla siebie systemy podziału zbiorów.

Biurokracja we Francji doby absolutyzmu borykała się z takimi samymi problemami jak agrarne biurokracje innych krajów: carskiej Rosji, Indii Mogołów, czy cesarskich Chin – uzyskiwanie dochodów pozwalających wypłacać swoim urzędnikom stałe pensje w wysokości gwarantującej ich realną lojalność wobec centralnej władzy. Próbowano rozwiązać ten problem przez sprzedaż urzędów, które rychło

⁴² Ibidem, s. 30.

⁴³ Ibidem, s. 40–110.

przekształciły się we własność dziedziczną. Inną metodą – mającą unowocześnić kraj i przynieść państwu większe dochody – było unowocześnianie gospodarki w drodze budowy manufaktur. W przeciwieństwie jednak do Anglii zabiegi państwa zamiast do liberalizacji gospodarki prowadziły do gospodarczego etatyzmu, który ograniczał zarówno autonomię gospodarczą stanu trzeciego, jak i w rezultacie swobodę manewru samej monarchii w nakładaniu obciążeń na poszczególne stany społeczne. Proces ten spowodował swoistą fuzję pomiędzy szlachtą a burżuazją, w której monarchia odgrywała główną pośredniczącą rolę (Moore nazywa to „feudalizacją” burżuazji). Według wspomnianego autora

to ograniczenie, uwydatnione brakami charakteru Ludwika XVI (...) było głównym czynnikiem prowadzącym do wybuchu rewolucji, a nie jakiś nadzwyczaj poważny konflikt interesów pomiędzy klasami czy innymi grupami społecznymi. Bez Rewolucji ta fuzja szlachty i burżuazji byłaby kontynuowana i przekształciła Francję w formę odgórnej konserwatywnej modernizacji, podobnej pod wieloma względami do tej, która miała miejsce w Niemczech i Japonii⁴⁴.

Nie była to rewolucja burżuazji, podczas której przedstawiciele tej klasy społecznej przejęli bezpośrednią władzę polityczną; niemniej w międzyczasie burżuazja umocniła swoją pozycję ekonomiczną. W początkowej fazie rewolucji głównym jej beneficjentem było bogate chłopstwo, które najwięcej skorzystało ze zniesienia feudalnych przywilejów przez władzę rewolucyjną. Jednakże poparcie chłopstwa dla rewolucji nie miało charakteru bezwarunkowego: uległo zmniejszeniu (aż do aktywnej kontrewolucji w Wandei), kiedy się okazało, że jakobini są zdolni wysyłać na wieś oddziały rekwizycyjne w poszukiwaniu żywności. Trudności aprowizacyjne dużych miast spowodowały spadek poparcia dla Komitetu Ocalenia Publicznego wśród wiejskiej i miejskiej biedoty, prowadzący do upadku rządów Robespierre’a. W tym znaczeniu zdaniem Moore’a rewolucja francuska okazała się niekompletna, gdyż wzmocniła, zamiast osłabić, klasę chłopską, która była bazą dla poczynąń stronnictw konserwatywnych w XIX wieku. Warunkiem wprowadzenia stabilnego ustroju demokratycznego było stopniowe upowszechnienie się kapitalistycznych stosunków społecznych na wsi i seria mniej lub bardziej gwałtownych rewolucji politycznych w XIX wieku (1830, 1848, 1870), które zdołały narzucić władzy politycznej ograniczenia.

Nieco odmienny przypadek rozwojowy stanowią Stany Zjednoczone – kraj, który uzyskał niepodległość w XVII wieku i w którym nigdy nie wykształcił się feudalizm⁴⁵. Do 1860 roku w Stanach Zjednoczonych powstały trzy odmienne formy kapitalizmu: system plantacyjny na Południu, gwałtownie rozwijający się przemysł na Północy oraz biali wolni farmerzy na Zachodzie.

Mniej więcej w połowie XIX wieku w stanach południowych było około 350 tys. właścicieli niewolników na 6 mln białej populacji. Właściciele niewolników wraz z rodzinami stanowili około 25% białej populacji Południa. Niewielka mniejszość

⁴⁴ Ibidem, s. 109.

⁴⁵ Ibidem, s. 111–155.

właścicieli posiadała większość niewolników; według spisu z 1860 roku 7% białych posiadało blisko 75% niewolnej siły roboczej. Mniejszość ta skupiała najlepsze ziemie i sprawowała kontrolę polityczną w południowych stanach.

Według Moore'a plantacje korzystające z pracy niewolników na Południu nie były przeszkodą w początkowej fazie rozwoju kapitalizmu. Wręcz przeciwnie, stanowiły warunek rozwoju przemysłu włókienniczego nie tylko w północnych stanach USA, lecz także w Wielkiej Brytanii. Do 1849 roku bowiem 64% zbiorów bawełny z Południa Stanów Zjednoczonych eksportowane było do Wielkiej Brytanii, która od 1840 roku do wybuchu wojny domowej sprowadzała stamtąd 80% całego swojego importu bawełny. Moore zauważa, że historia innego kraju – Niemiec – w XIX wieku stanowi przykład symbiozy industrialnego kapitalizmu z opresywnym systemem pracy w rolnictwie. Pruscy junkrzy nie posiadali wprawdzie niewolników, ale sprawowali paternalistyczną kontrolę nad chłopstwem i byli sojusznikami wielkiej burżuazji w kontrolowaniu przez nią najemnej siły roboczej w miastach. Przyniosło to fatalne rezultaty dla niemieckiej demokracji. Moore konkluduje zatem: „Opresywne systemy pracy w rolnictwie, a w szczególności niewolnictwo używane na plantacjach są polityczną przeszkodą wobec *szczególnego typu kapitalizmu* w określonym stadium historycznego rozwoju: wolnokonkurencyjnego demokratycznego kapitalizmu”⁴⁶. Badacz ten stawia w tym kontekście pytanie: dlaczego nie doszło do zawarcia kompromisu pomiędzy właścicielami niewolników z Południa a amerykańską burżuazją z Północy, który mógł zapobiec wybuchowi wojny domowej. Według niego wyjaśnienia odwołujące się wyłącznie do czynników ekonomicznych są niewystarczające. W Stanach Zjednoczonych kształtowały się dwa odmienne systemy społeczno-gospodarcze wytwarzające różne wartości społeczne i styl życia, co utrudniało zawarcie kompromisu społecznego. Autor przy tej okazji formułuje pewną ogólną zależność, którą można zrekonstruować następująco: utrzymanie jedności politycznej społeczeństwa składającego się z dwóch odrębnych systemów społeczno-ekonomicznych i społeczno-kulturowych zależy od wystąpienia czynników integrujących, których siła wpływu musi przeważać oddziaływanie czynników dezintegrujących dane społeczeństwo⁴⁷.

W przypadku USA połowy XIX wieku siła czynników integrujących okazała się zbyt słaba, a obie strony konfliktu nie były skłonne do kompromisu. Stany południowe pozostawały w dużym stopniu samowystarczalne gospodarczo, gdyż wytwarzaną na plantacjach bawełnę sprzedawano głównie do Wielkiej Brytanii. Ponadto USA nie miały wrogów zewnętrznych, a ruch robotniczy zagrażający ekonomicznemu panowaniu burżuazji z Północy był słabo rozwinięty. W tej sytuacji system polityczny tego kraju stawał się coraz mniej wydolny w wytwarzaniu społecznego konsensusu. Zwolennicy ewolucyjnego rozwiązania problemu niewolnictwa tracili wpływy, rosły zaś szeregi zwolenników radykalnych rozwiązań, którzy niewolnictwo widzieli głównie w perspektywie moralnej, co dodatkowo utrudniało zawarcie kompromisu.

Choć wojnę domową trudno uznać za rewolucję – jeżeli za jej definicyjną cechę przyjmie się walkę prześladowanych z prześladowcami – to jej rezultaty były rewo-

⁴⁶ Ibidem, s. 152.

⁴⁷ Ibidem, s. 140.

lucyjne. Po 1865 roku wolnokonkurencyjny demokratyczny kapitalizm upowszechnił się na całym obszarze ówczesnych Stanów Zjednoczonych. Wprawdzie po zwycięstwie Północy zarzucono plany konfiskaty przez państwo plantacji powyżej 200 akrów i uwłaszczenia niewolników (istniały plany przyznania każdej rodzinie 40 akrów ziemi uprawnej), to dotychczasowi właściciele plantacji musieli się dostosować do nowych warunków społecznych, a byli niewolnicy przekształcili się w dzierżawców ziemi lub – migrując na Północ – w wolno najemnych pracowników.

Podsumowując, można powiedzieć, że demokratyczna modernizacja w Anglii, Francji i Stanach Zjednoczonych była następstwem działania następujących czynników:

- ukształtowania równowagi społecznej pomiędzy władzą królewską a arystokracją ziemską;
- rozwoju wolnego rynku i gospodarki towarowo-pieniężnej w rolnictwie;
- słabnącej pozycji ziemskiej arystokracji;
- braku sojuszu społecznego pomiędzy arystokracją i burżuazją, który byłby skierowany przeciwko chłopstwu i klasie robotniczej;
- rewolucyjnego zerwania z przeszłością⁴⁸.

Różnice w rozwoju Francji, Anglii i USA wynikały z nieco odmiennego punktu wyjścia trzech analizowanych społeczeństw, spowodowanego niejednakowym natężeniem wyróżnionych czynników (lub wręcz ich brakiem). W Anglii – w porównaniu z Francją – pozycja monarchii była słabsza, a rozwój wolnego rynku i komercjalizacja rolnictwa popierana przez arystokrację – bardziej zaawansowane, prowadząc do zaniku tradycyjnej klasy chłopskiej. We Francji natomiast pozycja państwa była silniejsza, co wiodło do selektywnego rozwoju kapitalizmu, który objął tylko pewne dziedziny życia społecznego. Rewolucja 1789 roku zapobiegła wprowadzeniu antydemokratycznemu sojuszowi arystokracji z burżuazją, ale wzmocniła pozycję chłopstwa, które stanowiło bazę społeczną stronnictw konserwatywnych we Francji. Przyczyniło się to do późniejszego wprowadzenia demokracji na drodze serii rewolucji w XIX wieku.

Społeczeństwo amerykańskie nie musiało przezwyciężać wpływu instytucji feudalnych, gdyż od samego początku ustrojem politycznym Stanów Zjednoczonych była demokracja. W połowie XIX wieku nie doszło tam do sojuszu pomiędzy plantatorami z Południa a burżuazją z Północy, który pozwalałby utrzymać w tym kraju niewolnictwo. Zwycięstwo Północy i brak tradycyjnej klasy chłopskiej (do tej roli z różnych względów kulturowych i ekonomicznych nie mogła aspirować czarna ludność Południa) stały się przyczyną sukcesu wolnokonkurencyjnego kapitalizmu demokratycznego na obszarze całych Stanów Zjednoczonych.

Rozwój społeczny prowadzący do ustroju komunistycznego i totalitarnej modernizacji Moore analizuje na przykładzie Chin (ten przypadek rozwojowy reprezentowało również okazjonalnie przywoływane przez niego społeczeństwo rosyjskie)⁴⁹. W społeczeństwie chińskim nie ukształtował się klasyczny system wasalno-lenny

⁴⁸ Ibidem, s. 430.

⁴⁹ Ibidem, s. 162–227.

znany w Europie Zachodniej. Wielcy właściciele ziemscy byli w różny sposób zależni od imperialnej biurokracji, która stanowiła alternatywną ścieżkę kariery społecznej. Przykładowo, urzędnik najniższego szczebla administrował okręgiem (*hsien*) składającym się z jednego obwarowanego miasta i obszaru wiejskiego. W okręgu takim mieszkało przeciętnie 20 tys. osób. Funkcję urzędniczą sprawowano trzy lata, a podstawowym zadaniem urzędnika tego szczebla był pobór podatków, z których potrącał on sobie określoną część. Otwierało to pole do nadużyć i korupcji, wpisanych w system sprawowania władzy. Zdobyty w ten sposób majątek po zakończeniu kariery urzędniczej mógł być przeznaczony na zakup ziemi.

Wyzysk ekonomiczny w imperialnych Chinach polegał na tym, że system biurokratyczny więcej zabierał od społeczeństwa (w formie podatków czy łapówek) niż zwracał w postaci świadczonych usług i wykonywanych funkcji społecznych⁵⁰. Zdaniem Moore'a „rząd i klasy wyższe nie wykonywały żadnych funkcji, które chłopci uznawaliby za żywotne dla ich sposobu życia. Stąd związek pomiędzy rządzącymi i rządzonymi był słaby i w znacznej mierze sztuczny, podatny na zerwanie pod wpływem silnego napięcia”⁵¹. Biurokracja wprawdzie nadzorowała budowę systemu irygacyjnego (głównie w interesie klasy posiadaczy) i organizowała akcję budowy magazynów, by złagodzić spowodowane nieurodzajem klęski głodu grożące wybuchem rebelii chłopskich, jednakże program budowy państwowych spichlerzy zarzucono na początku XIX wieku. W zamian za to władza intensyfikowała system kontroli nad społecznościami wiejskimi. Taką rolę odgrywał system (*pao-chia*) wzajemnej inwigilacji. Polegał on na tym, że dziesięć domów tworzyło *pao*, na czele którego stała osoba odpowiedzialna za informowanie władzy zwierzchniej o zachowaniu się pozostałych. Określona liczba *pao* była z kolei grupowana w jednostkę wyższego rzędu itd. Inną formą kontroli ideologicznej było nauczanie etyki w drodze publicznego odczytywania dzieł Konfucjusza, którego etyka społeczna popierała harmonię społeczną i zalecała posłuszeństwo wobec patriarchy rodziny i cesarza. Umacniało to konserwatywną postawę chińskich wieśniaków, utrudniając dostosowanie się do zmian społecznych. Według autora „ta cała kombinacja polityki państwa opiekuńczego, policyjnej inwigilacji i powszechnej indoktrynacji była odkrywczym prekursorem współczesnych totalitarnych praktyk”⁵².

W Chinach dominowała prywatna własność ziemi. Wielcy posiadacze ziemscy oddawali poszczególnym chłopom ziemię uprawną, w zamian za co chłopci-dzierżawcy przekazywali panom połowę uzyskanych plonów. Nadmierny przyrost ludności chłopskiej poprawiał pozycję właścicieli, umożliwiając wydzierżawianie ziemi na lepszych dla pana, a gorszych dla poszczególnych chłopskich dzierżawców warunkach. Najważniejszym gwarantem wyzysku było istnienie silnej i skutecznie działającej biurokracji państwowej. Podstawową jednostkę produkcyjną stanowiło gospodarstwo rolne składające się z mężczyzny, kobiety i ich potomstwa. Większość pracy wykonywała gospodarująca na roli rodzina. Sprawiało to, że wieś chińska

⁵⁰ Ibidem, s. 173

⁵¹ Ibidem, s. 205.

⁵² Ibidem, s. 206.

zdaniem Moore'a była znacznie bardziej zatamizowana niż wspólnoty chłopskie w Indiach, Japonii czy w wielu częściach Europy. Wprawdzie w Chinach wybuchały dość często rebelie chłopskie, ale były to tylko rebelie, a nie rewolucje. Warunkiem wystąpienia tych ostatnich jest nie tylko destrukcja starych więzów społecznych, lecz także budowa w ich miejsce – nowych więzi. O to było trudniej, gdyż jeżeli już dochodziło do ponadindywidualnej aktywności chłopstwa, to dokonywała się ona w ramach relacji rodzinnych i klanowych.

W XIX stuleciu położenie ekonomiczne chłopstwa ulegało stopniowemu pogorszeniu: dewastacja systemu irygacyjnego przyczyniła się do obniżenia wielkości plonów, zaś wiejskie rzemiosłnictwo, stanowiące uzupełnienie dochodów w okresie wolnym od prac polowych, napotykało konkurencję ze strony zachodnich wyrobów tekstylnych. Chłopi zaciągali długi, a kiedy nie mogli ich spłacić, rezygnowali z tytułu własności ziemi. Położenie ludności wiejskiej pogorszyło się najbardziej na wschodnim wybrzeżu, gdzie w 1927 roku wybuchła chłopska rebelia. Bazą społeczną rewolucji w Chinach było chłopstwo małopolne, a nie jak we Francji w 1789 roku bogaci chłopi. Brak solidarności wsi chińskiej umożliwił przejęcie władzy w rewolucji przez partię komunistyczną, która wprowadziła system podatkowy bardziej obciążający bogatych chłopów, a mniej biednych. Dodatkowym czynnikiem umożliwiającym zwycięstwo rewolucji komunistycznej w 1949 roku stała się japońska okupacja, która zlikwidowała stare elity społeczne oraz zrodziła poczucie solidarności i potrzebę obrony przez zewnętrznym wrogiem, organizowanej przez komunistów.

Efektem trzeciej ścieżki rozwojowej był faszyzm. Moore pojmuje go jako próbę umasowienia konserwatyzmu i tradycjonalizmu, w wyniku której oba te nurty straciły elementy wolnościowe. W systemach faszystowskich zanikła koncepcja obywatelnego prawa, humanitaryzmu i indywidualnej wolności. Zamiast tego pojawiła się afirmacja hierarchii, dyscypliny i posłuszeństwa jako wartości autotelicznych. Dodatkowo, niemiecka wersja faszyzmu zawierała pochodzącą z romantyzmu koncepcję braterstwa opartą na więzach krwi i ziemi, a także pochwałę przemocy i naturalnego sposobu życia. W ten sposób w faszyzmie dochodziło do gloryfikacji życia na wsi i chłopstwa, które przechowywać miało wspólnotowe wartości społeczne. Faszyzm miał być reakcją na negatywne skutki postwołnokonkurencyjnego kapitalizmu. Do czynników decydujących o tym kierunku rozwoju społecznego należały:

- obecność silnego aparatu biurokratycznego sprawującego kontrolę militarną i policyjną nad społeczeństwem;
- obecność kierownictwa politycznego zdolnego stłumić lokalne protesty i wprowadzić konieczne reformy⁵³.

Moore analizuje szerzej przykład Japonii⁵⁴. Na początku XVII wieku reformy Tokugawy Ieyasu zakończyły wieloletni okres anarchii i wojen domowych. Wśród klasy wyższej pogłębiał się podział na bogate rody arystokratyczne *daimyō* i zwykłych samurajów. Członków *daimyō* w 1614 roku było 194, a w przeddzień restau-

⁵³ Ibidem, s. 441.

⁵⁴ Ibidem, s. 228–313.

racji – 266. Samurajowie wraz z rodzinami w połowie XIX wieku liczyli około 2 mln osób, co stanowiło jedną szóstą populacji Japonii. Naturalne było, że wśród tak licznej grupy społecznej wzrastały nierówności społeczne i ekonomiczne.

W okresie szogunatu Tokugawa pozycja samurajów zaczęła stopniowo słabnąć. Byli oni utrzymywani przez *daimyō*, od których dostawali roczną rację ryżu. W zamian za to mieli służyć swoim panom na polu bitwy. W okresie długotrwałego pokoju zaprowadzonego przez szogunów z rodu Tokugawa *daimyō* stopniowo zmniejszali przyznawane samurajom uposażenie w naturze, gdyż ich pomoc zbrojna przestawała być potrzebna. Przechodzili więc oni z wolna na utrzymanie państwa, a ich realne wpływy na prowincji zostały ograniczone. W XVII–XIX wieku w Japonii pojawiły się inne źródła bogactwa niż posiadanie ziemi (handel). Samuraje musieli porzucić dotychczasowy styl życia, przekształcając się z wojowników w osiadłych na roli gospodarzy, a niektórzy zaczęli zajmować się nawet handlem.

W społeczeństwie japońskim nie wykształcił się zatem odpowiednik klasy junkrów, nie było też tradycji autonomii miast. Dominująca pozycja władzy centralnej umożliwiła zapoczątkowanie w 1868 roku modernizacji państwa. Obejmowała ona m.in. wprowadzenie powszechnego obowiązku służby wojskowej i obowiązku szkolnego, formalne zniesienie feudalizmu w 1871 roku oraz wprowadzenie konstytucji i wyborów parlamentarnych w 1889 roku (prawo wyborcze uzyskało wówczas 460 tys. osób na 50 mln ludności).

Jedyną klasą zdolną pokrzyżować program odgórnej modernizacji było chłopstwo. Jednakże modernizacja państwa nie odbyła się kosztem zbyt drastycznego obniżenia poziomu ludności wsi. Dzięki temu udało się uniknąć masowej rewolucji chłopskiej, choć w pierwszej dekadzie reform Meiji wybuchło na wsi 200 lokalnych powstań. W ich efekcie w 1877 roku rząd zmniejszył podatki nakładane w rolnictwie. Druga fala wystąpień chłopskich nastąpiła w latach 1884–1885, ale ograniczyła się do górskich regionów na północ od Tokio. Polityka państwa wobec ludności wiejskiej miała na celu uzyskanie większej nadwyżki przez stymulowanie produktywności rolnej. Jednym z instrumentów pozostawał system podatkowy promujący bardziej przedsiębiorczych chłopów. Głównym podatkiem był podatek od ziemi nakładany nie na jednostkę, lecz na oficjalnie określoną wydajność produkcyjną gospodarstwa. W ten sposób system podatkowy karał tych, którzy nie chcieli pomnażać produkcji rolnej, a nagradzał tych, którzy ją zwiększali. Ponadto władza polityczna sprawowała ścisłą kontrolę administracyjną i policyjną nad zachowaniami chłopów. W Japonii funkcjonował zmodyfikowany system *pao* gwarantujący wzajemną inwigilację rodzin mieszkających na wsi. Także tradycyjna obyczajowość zapewniała wsi japońskiej integralność umożliwiającą w znacznie wyższym stopniu niż w przypadku Chin efektywniejszą kontrolę dewiacyjnych zachowań. W Japonii przetrwała tradycja użytkowania wspólnych gruntów (las i pastwiska), z których korzystali przeważnie bogatsi chłopci.

Podsumowując, można powiedzieć, że według Moore’a różne drogi do modernizacji zależały przede wszystkim od sposobu, w jaki klasy posiadaczy ziemskich i chłopci reagowali na wyzwania kapitalistycznych przemian w rolnictwie. Sposób

reakcji tych dwóch klas społecznych zależał zaś od szerszej konfiguracji czynników występujących w różnych natężeniach, które wywierały wpływ na drogę rozwojową analizowanych społeczeństw. Dwaj następnii omawiani autorzy wśród wskazanej przez siebie konfiguracji czynników prowadzących do rewolucji wyróżniają zawsze jeden czynnik dynamizujący strukturę społeczną. Moore zastanawia się również nad rolą czynników przeciwdziałających rewolucji. Jest to w zasadzie droga rozwojowa społeczeństwa japońskiego i niemieckiego. Przeszkodami w wybuchu rewolucji były takie czynniki, jak aktywny udział wielkiej własności w procesie produkcyjnym, konserwatywna postawa chłopstwa i wysoki poziom kooperacji ludności wiejskiej oraz aktywna rola państwa w życiu społecznym pozwalająca uzgadniać sprzeczne interesy klas i w porę wprowadzać niezbędne reformy.

Rewolucja jako rezultat geopolitycznej presji. Teoria Thedy Skocpol

Theda Skocpol w pracy *States and Social Revolutions* podkreśla znaczenie geopolitycznej presji mającej prowadzić do wybuchu rewolucji. Według niej rewolucje społeczne polegają na gwałtownych przekształceniach struktur politycznych i ekonomicznych społeczeństw, czemu towarzyszy powszechna mobilizacja społeczna i oddolne wystąpienia mas. Tak pojęte rewolucje wybuchały w żywiących imperialne ambicje państwach, w których panował ustrój agrarnej biurokracji (feudalizm) i które należały do międzynarodowego systemu państw. Jego elementami są państwa już zmodernizowane oraz te tradycyjne, w których proces ten nie został jeszcze zapoczątkowany. Autorka analizuje proces rewolucji w trzech wybranych przez siebie krajach: we Francji, w Rosji i w Chinach.

System społeczny agrarnej biurokracji składał się z czterech głównych członów: władzy politycznej, posiadaczy ziemskich, burżuazji i chłopstwa. W państwie agrarnej biurokracji dokonała się tylko częściowa specjalizacja urzędów. Urzędnicy poddawani byli hierarchicznej kontroli, która nie obejmowała jednak wszystkich pełnionych przez nich funkcji. Władza państwowa dysponowała bowiem zbyt szczupłymi dochodami, aby jednocześnie finansować prowadzenie wojen, kulturę i życie dworskie oraz opłacać aparat urzędniczy. Państwo musiało zatem zatrudniać urzędników pochodzących z bogatych rodzin posiadaczy ziemskich, rezygnując z ingerencji w życie lokalnych wspólnot chłopskich i przekazując administracyjne funkcje właścicielom w ich „prywatne ręce”⁵⁵. W warunkach niekompletnej biurokratyzacji życia społecznego państwo okazywało się najefektywniejsze w prowadzeniu wojen, utrzymywaniu ogólnego porządku społecznego, poborze rekruta do wojska i ściąganiu podatków⁵⁶.

Najbardziej wpływową grupą społeczną byli posiadacze ziemscy piastujący niższe urzędy w aparacie władzy. Dzięki temu wykorzystywali oni sprawowanie władzy

⁵⁵ T. Skocpol, „France, Russia, China: A Structural Analysis of Social Revolutions”, *Comparative Studies in Society and History* 1976, nr 2, s. 184.

⁵⁶ T. Skocpol, *States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia, and China*, Cambridge University Press, Cambridge 1979, s. 48.

politycznej w budowie prywatnych fortun. We wszystkich rozpatrywanych społeczeństwach wytworzyły się mniej lub bardziej opresyjne systemy pracy przymusowej. Właściciele ziemscy, korzystając z uprzywilejowanej pozycji w strukturze politycznej i społecznej, podporządkowali sobie ludność chłopską, która zmuszona była uiszczać rentę w naturze, robociznie (pańszczyzna) i pieniądzu.

Według Skocpol właściciele ziemscy zyskali zdolność do samoświadomej zbiorowej organizacji w aparacie władzy, która ułatwiała im obstrukcję i bojkot przedsięwzięć centrum władzy, zmierzających do zmniejszenia ich dochodów, co w rezultacie mogło naruszać administracyjną i militarną integralność imperialnego państwa. Było to źródłem nieustannych konfliktów pomiędzy elitami państwowymi, które dążyły do większej centralizacji władzy, a klasami posiadającymi, które chciały utrzymać *status quo* gwarantujący im przywileje.

Kolejny element systemu społecznego stanowiły klasy handlowo-burżuazyjne. Ponieważ gospodarka rynkowa nie zdołała zdominować całej gospodarki, kupcy i rodząca się burżuazja była powiązana licznymi więzami z klasą właścicieli ziemskich i państwem.

Najliczniejszą grupą ludności w społeczeństwach agrarnej biurokracji pozostawało chłopstwo wyzyskiwane z jednej strony przez państwo, a z drugiej – przez arystokrację i rodzące się klasy burżuazyjno-kupieckie. Z tego powodu wspólnoty chłopskie żyły w stanie ekonomicznej nędzy, a groźba wybuchu rewolty miała charakter stały⁵⁷. Jednakże zdolność klasy chłopskiej do buntu zależała od trzech czynników: a) stopnia i sposobów zorganizowania chłopskich wspólnot; b) poziomu chłopskiej autonomii od bezpośredniego codziennego nadzoru ze strony panów i ich aparatu oraz c) rozluźnienia państwowej kontroli i systemu represji skierowanych przeciwko chłopskim rewoltom⁵⁸.

W systemach agrarnej biurokracji państwo i klasa właścicieli ziemskich były partnerami w eksploatacji chłopstwa, a zarazem – konkurentami. Z jednej strony klasy posiadaczy ziemskich nie mogły obronić się same przed chłopskimi rewoltami i pozostawały zależne od zbrojnej pomocy państwa. Z drugiej strony imperialne państwa agrarnej biurokracji i klasy posiadaczy ziemskich były rywalami w kontrolowaniu chłopskiej siły roboczej i zawłaszczaniu nadwyżki ekonomicznej. Państwo bowiem było zainteresowane rosnącym opodatkowaniem społeczeństwa, chcąc przeznaczać zdobyte w ten sposób środki finansowe do rozbudowy swojej potęgi militarnej. To z kolei spotykało się ze sprzeciwem klas posiadaczy ziemskich wykorzystujących swoją pozycję i wpływy w państwowej biurokracji do utrzymania własnego socjoekonomicznego *status quo*⁵⁹.

W rywalizacji na arenie międzynarodowej państwa agrarnych biurokracji napotykały na konkurencję ze strony państw, które wcześniej weszły na drogę modernizacji. Przykładowo, XVIII-wieczna Francja liczyła 26 mln osób, z czego 85% stanowiła ludność chłopska. Jak się oblicza, 60% produkcji wytwarzana była w rolnictwie.

⁵⁷ Ibidem, s. 48 i 115.

⁵⁸ Ibidem, s. 115.

⁵⁹ Ibidem, s. 49.

W XVIII wieku Francja poniosła klęskę w wojnie o sukcesję austriacką (1740–1748) i w wojnie siedmioletniej (1756–1763) oraz aktywnie popierała kolonie amerykańskie w ich walce o niepodległość. Koszty wojen skłoniły króla do przeprowadzenia reform finansowych i podniesienia podatków, na które zgodę wyrazić musiały Stany Generalne. Decyzje te w konsekwencji doprowadziły do wybuchu rewolucji.

W połowie XIX wieku Chiny liczyły 400 mln ludności, z czego 80% mieszkało na wsi. Kraj ten przegrał wojnę opiumową (1839–1842) z Wielką Brytanią, po której musiał otworzyć swoje rynki na produkty brytyjskie. W 1895 roku Chiny poniosły kolejną klęskę w wojnie z Japonią, co wymusiło pewne unowocześnienie państwa. W 1905 roku ostatecznie zniesiono egzaminy ze znajomości dzieł Konfucjusza przy przyjmowaniu do pracy w administracji państwowej, założono szereg szkół wyższych kształcących kadry dla państwa, po raz pierwszy przyjęto budżet państwa oraz ustanowiono instytucje przedstawicielskie na poziomie lokalnym.

Rosja w połowie XIX wieku liczyła 60 mln mieszkańców, z czego 90% mieszkało na wsi. Rezultatem przegranej Rosji w wojnie krymskiej (1854–1855) były ograniczona próba liberalnych reform unowocześniających wojsko i system prawny kraju. Kolejną dotkliwą klęskę Rosja poniosła w wojnie z Japonią w 1905 roku, co wymusiło następną serię reform państwowych, obejmujących m.in. wybory do Dumy i prowadzenie polityki rolnej popierającej bogate chłopstwo. Kryzys rewolucyjny 1917 roku miał miejsce w końcowej fazie I wojny światowej, podczas której armia rosyjska również ponosiła dotkliwe klęski.

We wszystkich trzech krajach, aby sprostać wyzwaniom konkurencji międzynarodowej, władza centralna modernizowała struktury państwa, wprowadzała efektywny system podatkowy, unowocześniała gospodarkę i przeznaczała więcej środków finansowych na zbrojenia. Jednakże opór klasy posiadaczy ziemskich ograniczał reformistyczną aktywność rządu. W szczególności ten ostatni nie mógł zreformować systemu podatkowego, gdyż ograniczałoby to władzę społeczną i ekonomiczną posiadaczy ziemskich. Reformy osłabiały związki pomiędzy strukturą państwową a klasą posiadaczy, prowadząc do kryzysu politycznego. Państwo przestało występować w obronie interesów właścicieli ziemskich, co stwarzało możliwość wybuchu chłopskich rebelii:

Rolnicze ustroje cechujące się wielkimi posiadłościami, zatrudniające chłopów pańszczyźnianych bądź najemnych, blokowały wybuch chłopskich rebelii – przykładem mogą być wschodnioeuropejskie posiadłości junkrów – ale przyczyną bierności chłopów nie było to, że byli oni ekonomicznie biedni, lecz to, że byli stale poddawani ścisłej kontroli i nadzorowi właścicieli ziemskich i ich służb⁶⁰.

Innym czynnikiem był wpływ radykalnych elit politycznych egzystujących na marginesie społeczeństwa. Ogólnie rzecz biorąc, członkowie tych grup społecznych wywodzili się z inteligenckich warstw społecznych. Mając wiedzę i umiejętności, które predestynowały ich do służby w aparacie państwowym, nie dysponowali oni

⁶⁰ Ibidem, s. 193.

jednak tradycyjnymi źródłami prestiżu (np. szlacheckim pochodzeniem), które upoważniałyby ich do samodzielnego sprawowania władzy. Dlatego też naturalne dla opozycyjnych elit było domaganie się równości, zniesienia stanowych przywilejów i wprowadzenia politycznej demokracji.

W rewolucji francuskiej elity polityczne, które przejęły władzę, wywodziły się głównie ze stanu trzeciego. Prym wiodła w nim grupa zawodowa określana mianem notabli. Byli to prawnicy i niżsi urzędnicy, którzy przed rewolucją zajmowali mniej eksponowane pozycje w strukturze administracyjnej bądź pochodzili z prowincjonalnych miast Francji. Przedstawiciele tej grupy społecznej odegrali kluczową rolę w przygotowaniu „kajetów skarg” poprzedzających wybuch rewolucji 14 lipca 1789 roku. W dniu 29 stycznia 1789 roku król podjął decyzję o zwołaniu Stanów Generalnych. Delegaci stanu trzeciego mieli być powoływani w trakcie lokalnych zgromadzeń wyborczych, w których brali również udział reprezentanci ludności chłopskiej. Podczas tych spotkań inteligencja prawnicza pomagała w imieniu chłopstwa redagować wysyłane do Paryża *cahier de doléances*, w których wyrażano lokalne żale i skargi. Miały one fundamentalne znaczenie dla kształtowania świadomości rewolucyjnej i obywatelskiej francuskiego chłopstwa.

Z kolei o marginalnym położeniu członków opozycyjnych elit politycznych Rosji decydowało ich pochodzenie społeczne lub przynależność do radykalnych grup politycznych. Bolszewicy często mieli ukończone studia uniwersyteckie, które przygotowywały ich do podjęcia kariery państwowej. Jednakże przyłączając się do radykalnych ruchów politycznych, zamiast zawodowymi urzędnikami stawali się takimiż rewolucjonistami. Partia bolszewicka, będąc w przeddzień rewolucji lutowej jednym z najmniejszych i zarazem najbardziej radykalnych ugrupowań, wywarła decydujący wpływ na przebieg wydarzeń w 1917 roku. Bolszewicy, głosząc propagandowe hasło natychmiastowego wprowadzenia pokoju i „ziemi dla chłopów”. rozpowszechniane przez docierających na wieś agitatorów, zdobyli poparcie radykalizującej się rosyjskiej wsi, na której – inaczej niż we Francji – główną rolę odegrała ludność bezrolna i małorolna domagająca się podziału ziemi uprawnej.

W Chinach marginalne elity polityczne tworzyli umiejący czytać członkowie organizacji rewolucyjnych: Kuomintangu i lewicowych grup, z których powstała w 1921 roku Komunistyczna Partia Chin. Zwycięstwo komunistów w rywalizacji z Kuomintangiem było zdaniem Skocpol rezultatem skuteczniejszej strategii politycznej przyjętej przez Mao. Bazę społeczną Kuomintangu stanowiły bowiem inteligencja miejska i przemysłowy proletariatus. W porównaniu z nimi komuniści po 1927 roku oparli się na biednym chłopstwie, które przeważało w społeczeństwie chińskim (pracownicy przemysłowi konstytuowali tam mniej niż 1% siły roboczej, dla porównania w Rosji – 3,5%). Komuniści w dobie okupacji japońskiej zorganizowali chłopską partyzantkę, nad którą sprawowali ścisłą kontrolę ideologiczną. Po zakończeniu działań wojennych w latach 1946–1947 na wyzwolonych obszarach wprowadzili oni radykalne reformy rolne, pozbawiając obszarników i bogatych chłopów ziemi, która została równo rozdzielona wśród ubogiego chłopstwa.

Ogólnie rzecz biorąc, udział marginalnych elit politycznych w rewolucji polegał na przełożeniu partykularnych postulatów wysuwanych podczas wystąpień chłopskich na język postulatów politycznych przekształcających strukturę państwa i społeczeństwa. Budował przy tym komunikację horyzontalną pomiędzy z natury rozproszonymi i zdecentralizowanymi wspólnotami chłopskimi oraz komunikację wertykalną pomiędzy klasą chłopską jako całością a rewolucyjnym centrum. Ponadto opozycyjne wobec starego porządku elity polityczne – jakobini i komuniści – dysponowały uniwersalną ideologią, która pozwalała zachęcać do współpracy ludzi wywodzących się z różnych środowisk społecznych i ułatwiała polityczną mobilizację mas. Ideologia ta była całościowym światopoglądem, który usprawiedliwiał stosowanie nieograniczonych (tzn. niemoralnych) środków do realizacji ograniczonych (czyli moralnych w świetle danej ideologii) celów. Jak zauważa Skocpol, jakkolwiek rewolucyjna ideologia była koniecznym składnikiem społecznych rewolucji, to jej przebiegu i rezultatów nie sposób wyjaśnić, wskazując na zawartość treściową ideologii, lecz na spełniane przez nią społeczne funkcje.

W ujęciu Skocpol rewolucja jest zakończona dopiero wtedy, gdy stworzony zostanie alternatywny porządek polityczny, którego istotne cechy powtarzać się mają we wszystkich trzech analizowanych przypadkach. W wymienionych powyżej krajach zmieniona została struktura agrarna, z której znikła klasa wielkich posiadaczy ziemskich. W miejsce tradycjonalistycznych monarchii pojawiły się scentralizowane i w pełni zbiurokratyzowane państwa narodowe. W poszczególnych społeczeństwach przedrewolucyjne elity straciły swoją uprzywilejowaną pozycję na rzecz warstw niższych i dotychczas marginalnych elit politycznych, które przejęły pełnię władzy w postrewolucyjnych państwach.

W każdym z wymienionych krajów nowe centrum polityczne pokonało kontrrewolucję oraz uporało się z próbami interwencji zewnętrznej. Dzięki temu nowa organizacja państwowa stała się bardziej scentralizowana i zrationalizowana niż systemy przedrewolucyjne. Stąd – jak zauważa Skocpol – „była ona bardziej wpływowa wewnątrz społeczeństwa i bardziej potężna i autonomiczna wobec konkurentów w międzynarodowym systemie państw”⁶¹. We Francji nastąpiło przekształcenie monarchii w scentralizowane i w pełni zbiurokratyzowane państwo. Największe zmiany zaszły w dziedzinie wojskowości, gdzie powołano całkowicie sprofesjonalizowany korpus oficerski i znacjonalizowano armię. Ogółem ocenia się, że w szeregach armii napoleońskiej od 1804 do 1813 roku przewinęło się około 2,4 mln żołnierzy⁶². Wskaźnikiem centralizacji państwa może być również rozrost biurokracji, której liczba funkcjonariuszy w okresie rewolucji wzrosła z 50 tys. do 250 tys., w tym samych urzędników centralnych urzędów z 420 (1788) do 5 tys. (1796). Biurokracja zwiększyła również zasięg swojej władzy nad społeczeństwem cywilnym. Państwo objęło swoją kontrolą szkolnictwo wyższe i średnie, podporządkowało sobie Kościół

⁶¹ Ibidem, s. 161–162.

⁶² Ibidem, s. 198.

katolicki, wypłacając duchownym regularne pensje, dokonało usprawnienia aparatu podatkowego i powołało centralny Bank Francji emitujący narodową walutę⁶³.

W postrewolucyjnej Rosji ukształtował się zcentralizowany i zbiurokratyzowany system partyjno-państwowy. Przed rewolucją (1897) w państwowej administracji, wymiarze sprawiedliwości i policji zatrudnionych było 260 tys. osób, z czego w samej policji – 105 tys. W 1929 roku w mniejszym terytorialnie państwie rosyjskim w państwowej administracji pracowało 390 tys. osób (z tego w policji – 142 tys.)⁶⁴. Do tego trzeba jeszcze dodać struktury partii komunistycznej i organizacji społecznych (np. związki zawodowe) przez nią kontrolowanych. Partia-państwo sprawowała pieczę nad gospodarką, eliminując własność prywatną (najpierw arystokrację, a potem – w wyniku kolektywizacji – własność chłopską) i obejmując swoją kontrolą wszystkie dziedziny życia społecznego.

W postrewolucyjnych Chinach ukształtował się podobny monobiurokratyczny porządek społeczny. W imperialnych, przedrewolucyjnych Chinach aparat administracyjny liczył zaledwie 40 tys. osób. W 1952 roku liczba państwowych urzędników wynosiła 3 mln osób, zaś w 1958 roku – 8 mln osób. Wzrastała również liczba członków partii komunistycznej: z 6,1 mln w 1953 roku do 17 mln w 1961 roku⁶⁵. Władza polityczna podobnie jak w Rosji kontrolowała gospodarkę oraz życie społeczne i kulturalne całego społeczeństwa.

Podsumowując, można stwierdzić, że w teorii Skocpol zwycięska rewolucja społeczna jest koincydencją dwóch czynników: kryzysu politycznego wywołanego presją międzynarodową i wybuchu chłopskich rewolt wspieranych przez marginalne elity polityczne. Zewnętrzna presja modernizacyjna prowadzi do pogorszenia się położenia międzynarodowego państw agrarnej biurokracji. Elity przywódcze, starając się sprostać wyzwaniom sytuacji międzynarodowej, przeprowadzają reformy rozluźniające związki pomiędzy władzą polityczną a klasą właścicieli ziemskich, co owocuje wewnętrznym kryzysem politycznym. Pogłębia go wybuch chłopskich rebelii, możliwy właśnie dzięki redukcji w wyniku podjętych reform kontroli politycznej państwa nad ludnością wiejską. Sojusz opozycyjnych elit politycznych z oddolnymi wystąpieniami chłopskimi ułatwia koordynację działań tej klasy społecznej w skali ogólnospołecznej, a także wyartykułowanie odrębnej wizji porządku społecznego. Prowadzi to do obalenia władzy państwowej i budowy nowego ustroju.

Skocpol rozpatruje również przypadki *prima facie* falsyfikujące zbudowany przez siebie model. Przypadki te reprezentują sytuacje społeczne krajów, w których pomimo wystąpienia czynników rewolucyjnych (przypomnijmy, że w ujęciu autorki chodzi tu o wewnętrzny kryzys polityczny państwa w połączeniu z żywiołowymi oddolnymi rewoltami chłopskimi) do wybuchu pełnej rewolucji społecznej nie doszło. Najogólniej rzecz biorąc, „hamulcami” rewolucji są zmienne, które osłabiają działanie czynników bezpośrednio prowadzących do jej wybuchu. Pierwszy typ takich przypadków stano-

⁶³ Ibidem, s. 199.

⁶⁴ Ibidem, s. 226.

⁶⁵ Ibidem, s. 263.

wią kraje, w których pomimo zewnętrznej presji nie doszło do kryzysu politycznego, takie jak Niemcy, Japonia i Anglia. Skocpol tłumaczy to ich strukturą społeczno-polityczną. Japonia i Niemcy były w wysokim stopniu zbiurokratyzowanymi absolutystycznymi państwami, w których klasa posiadaczy ziemskich pozostawała podporządkowana władzy. Dzięki temu władza polityczna, reformując państwo, nie musiała się liczyć z interesami tej klasy społecznej. W przypadku Anglii (presja międzynarodowa, określana zresztą przez Skocpol jako „łagodna”, występowała podczas wojen napoleońskich) prokapitalistyczna klasa posiadaczy ziemskich kontrolowała władzę, która przeprowadziła niezbędne działania w celu odparcia zewnętrznego zagrożenia.

Drugi typ stanowią społeczeństwa, w których – pomimo sprzyjających warunków społecznych – lokalne rewolty chłopskie nie przekształciły się w masową rewolucję społeczną. Jest to przypadek Niemiec (1848–1850), Japonii (okres reform Meiji) i Anglii (wiek XVIII). W dwóch pierwszych krajach społeczności chłopskie były tak skutecznie kontrolowane, czy to przez junkrów sprzymierzonych z państwową biurokracją (Niemcy), czy to przez samo państwo (Japonia), że uniemożliwiała to społeczny wybuch na masową skalę. W Anglii przemiany kapitalistyczne doprowadziły do dezintegracji wspólnot wiejskich, zapobiegając wybuchowi chłopskich rewolt mimo pogorszenia się poziomu życia pewnych warstw ludności wiejskiej.

Rewolucja jako rezultat presji populacyjnej. Teoria Jacka A. Goldstone’a

Autorem jednego z ważniejszych rozwinięć teorii Skocpol jest Jack A. Goldstone⁶⁶, który zauważył, że załamania państw (*state breakdowns*) w okresie wczesnonowożytnym zdarzały się cyklicznie. Pierwszy cykl kryzysów politycznych miał miejsce w latach 1550–1660. Potem nastąpił stuletni okres stabilizacji struktur państwowych. Drugi cykl kryzysów struktur państwowych przypadł na lata 1770–1850⁶⁷. Goldstone zadaje w związku z tym dwa pytania:

Dlaczego prawie jednocześnie dokonujące się załamanie państw w dużych azjatyckich krajach przypomina w swojej genezie procesy załamania się państw w Europie? Dlaczego pomimo do pewnego stopnia podobnego początku długotrwałe rezultaty tych procesów były tak odmienne, że doprowadziły do rozwojowego zróżnicowania powszechnie znanego jako „wzrost Zachodu”?⁶⁸

W swojej analizie badacz wychodzi od krytyki modelu Skocpol, zauważając, że w rozpatrywanym przez nią okresie zarówno zaawansowane kraje kapitalistyczne, takie jak Holandia (1566–1648) i Anglia (1640–1688), jak i ich mniej rozwinięci konkurenci przechodzili podobny okres zaburzeń społeczno-politycznych. Ponadto rewolucje wybuchały w krajach, które w danym momencie dziejów nie były w stanie

⁶⁶ J.A. Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, Berkeley, University of California Press, Berkeley 1991. O teoretycznych związkach pomiędzy obiema teoriami zob. K. Brzechczyn, *Rzecz...*, op. cit., s. 37–64.

⁶⁷ J.A. Goldstone, *Revolution and Rebellion...*, op. cit., s. 17.

⁶⁸ Ibidem, s. 4.

wojny⁶⁹. Zarazem jednak teorię Skocpol Goldstone uważa w pewnej mierze za trafną, gdyż przygotowywanie się i udział w międzynarodowych konfliktach może nadwężyć finanse państwa. Podkreśla on jednak, że konflikty zbrojne nie są kluczowe w wystąpieniu kryzysu finansowego państwa. Wojny wybuchały rzadziej w porównaniu ze znacznie szerszej występującym cyklicznym załamywaniem się euroazjatyckich państw w okresie wczesnonowożytnym. Według Goldstone'a rosnące koszty rywalizacji międzynarodowej w ponoszeniu militarnej presji zależały głównie od cyklicznych wzrostów populacji⁷⁰.

Goldstone wychodzi od empirycznej konstatacji, że od początku XVI wieku na terenie Eurazji rozpoczął się wzrost populacyjny trwający mniej więcej do połowy XVII wieku, który doprowadził do podwojenia populacji analizowanych przez niego eurazjatyckich społeczeństw. W Anglii liczba ludności wzrosła z 2 mln na początku XVI wieku do około 5 mln w połowie XVII wieku. W okresie następnych stu lat tempo tego procesu się ustabilizowało: od połowy XVII do połowy XVIII wieku liczba ludności zwiększyła się z 5,2 mln do 5,7 mln⁷¹. We Francji liczba ludności wzrosła z 12–13 mln na początku XVI wieku do 20 mln w połowie wieku XVII⁷². W Chinach pod koniec XIV wieku ludność liczyła 65 mln, pod koniec XVI wieku – 150 mln, zaś w połowie XVII wieku – 175 mln⁷³. W drugiej połowie XVII wieku wzrost liczby ludności występujący w krajach obszaru Eurazji został zatrzymany. Towarzyszył temu nawrót chorób i epidemii. Kolejny okres wzrostu populacyjnego przypadł na lata 1730–1860.

Wzrost populacyjny miał miejsce w społeczeństwach agrarnych; według autora „nie były [one] dobrze wyposażone w środki pozwalające rozładować wpływ ciągłego rozwoju populacji, który rozpoczął się w północnej Eurazji, prowadząc do wzrostu populacji przewyższającego produktywność ziemi uprawnej”⁷⁴. Społeczeństwa te charakteryzowały się: a) agrarną bazą ekonomiczną; b) dziedziczną władzą i aparatem administrującym terytorialnym państwem, który pozostawał w konflikcie z lokalnymi, religijnymi i intelektualnymi elitami; c) mającą własne interesy wykształconą elitą pozostającą pod i poza wpływem aparatu administracyjnego; d) klasą ludową w mieście i na wsi poddaną dominacji państwa i różnorakich elit społecznych oraz e) relatywnie dobrze funkcjonującym rynkiem wewnętrznym⁷⁵.

W społeczeństwie tego typu można wyróżnić marginalne grupy społeczne i grupy należące do jego rdzenia. Te pierwsze doświadczają pewnego rodzaju warunków granicznych, jak na przykład chłopci poszukujący nowych ziem uprawnych czy młodszy synowie wywodzący się z elitarnych rodzin, którzy dążą do objęcia stanowisk w państwach odpowiadających ich społecznemu statusowi. Wzrost populacyjny zwiększa

⁶⁹ Ibidem, s. 20–21.

⁷⁰ Ibidem, s. 21.

⁷¹ Ibidem, s. 83–84.

⁷² Ibidem, s. 158.

⁷³ Ibidem, s. 356.

⁷⁴ Ibidem, s. 24.

⁷⁵ Ibidem, s. 7.

liczebność marginalnych grup społecznych oraz zaostrza ich wewnętrzną konkurencyjność. W warunkach technologicznie stagnacyjnej gospodarki nawet niewielki przyrost ludności prowadzi do poważnego pogorszenia położenia grup z tak rozumianego marginesu społecznego. Dzieje się to w następujący sposób. Niezrównoważony wzrost populacyjny powoduje zwiększenie zapotrzebowania na zasoby (ziemię), co podwyższa ceny ziemi i żywności. Podnosi to koszty utrzymania aparatu państwowego – szczególnie armii – prowadząc do kryzysu finansowego. Aby temu zaradzić, państwo próbuje wprowadzić wyższe podatki i ograniczyć wydatki. Działania te owocują konfliktem z elitami społecznymi, gdyż w warunkach wzrostu populacyjnego zwiększa się liczba chętnych do objęcia posad w państwie. Potrzeby te – ze względu na kryzys finansowy – nie mogą zostać zaspokojone. Zaostrza się w ten sposób rywalizacja wewnątrz elit społecznych. Pogorszenie się sytuacji ludności chłopskiej staje się przyczyną migracji ludności chłopskiej do miast, co obniża w nich płace realne pracowników najemnych i wiedzie do wzrostu cen żywności.

Załamanie państwa poprzedzone jest jego kryzysem, który nie zawsze musi się kończyć rewolucją. Do jej wybuchu, twierdzi Goldstone, dochodzi wtedy, gdy w społeczeństwie występują jednocześnie: a) finansowy kryzys państwa; b) podziały wewnątrzpaństwowych elit oraz konflikty pomiędzy państwem a pozapaństwowymi elitami społecznymi; c) wysoki potencjał mobilizacji plebsu miejskiego i wiejskiego (spowodowany na przykład dużą liczbą młodzieży w populacji)⁷⁶.

W powyższym ujęciu

przyczyny rewolucji i dużych rebelii nie powinny zatem być upatrywane wyłącznie wśród nagłych wydarzeń. Takie wydarzenia mogą być uznane za „zapalniki” wybuchu społecznego czy wyzwalacze tłumionych sił społecznych, ale same w sobie nie są ich fundamentalnymi przyczynami. Faktycznie takie rozładowujące przyczyny same są przejawem kumulujących się społecznych presji. Długotrwale kumulujące się czynniki, takie jak wzrost populacyjny, mogą zatem z łatwością prowadzić do nagłego wydarzenia. W tym przypadku znaczenie ma to, czy istniejące polityczne i społeczne instytucje są dosyć elastyczne i podatne na zmiany, aby odpowiedzieć na takie presje⁷⁷.

Pierwszy trend wzrostu populacyjnego w latach 1500–1650 doprowadził do fali kryzysów organizacji państwowych. Całą serię kryzysów zapoczątkowała rewolucja angielska w latach 1640–1688, we Francji – Fronda, a w Hiszpanii – rewolta katalońska. W pierwszej połowie XVII wieku podobny kryzys polityczny przeżywały imperium otomańskie i cesarstwo chińskie, gdzie został on przezwyciężony zmianą dynastii.

Następny wzrost ludnościowy miał miejsce w latach 1730–1860 i wywołał drugą falę kryzysów państwowości. Zapoczątkowała ją rewolucja francuska w 1789 roku. Kolejne wstrząsy rewolucyjne przypadały na lata 1830–1834 (rewolucje we Francji, w Belgii i w Polsce) i 1847–1852 (rewolucje we Francji, w Niemczech, we Włoszech, w Austrii, w Polsce, na Węgrzech i w Czechach). Na pierwszą połowę

⁷⁶ Ibidem, s. xiii–xiv.

⁷⁷ Ibidem, s. 35–36.

XIX wieku przypadł również kryzys państwa tureckiego i chińskiego, czego przejawem są oderwanie Grecji od Turcji (1821) oraz powstanie tajpejów w Chinach.

Jednym z zarzutów, jakie Goldstone kieruje wobec teorii Skocpol, jest pomijanie przez nią roli ideologii. Według niego charakterystyczną cechą rewolucji jest osobliwy „dryf”: przejście od celów umiarkowanych stawianych na początku wydarzeń do celów radykalnych – na końcu. Co ciekawe, proces radykalizacji rewolucji polegającej na budowaniu zupełnie nowego porządku społeczno-politycznego na ruinach poprzedniego systemu w okresie wczesnonowożytnym był unikalnie zachodnim zjawiskiem.

Aby to wyjaśnić, zdaniem autora należy się odwołać do wpływu ideologii rewolucyjnej, która sama ewoluje i odgrywa różne role w poszczególnych fazach rewolucji. Z tego względu Goldstone analitycznie wyróżnia trzy następujące fazy: a) okres przedrewolucyjny, w którym zaostrzający się kryzys prowadzi do upadku państwa; b) konfrontację rewolucyjną i c) budowę nowego porządku oraz stabilizację władzy porewolucyjnej.

W okresie przedrewolucyjnym plebejska reakcja na kryzys przybiera charakter konserwatywny polegający na tęsknocie ludu za starym wyidealizowanym porządkiem społecznym. Program naprawy jest postulatem powrotu do tego, co miało być kiedyś. Postawa elit społecznych w tej fazie rozwoju jest bardziej zróżnicowana i jej przedstawiciele mogą zajmować stanowisko reformistyczne, oznaczające naprawę błędów i powrót do tradycji, lub transformacyjne, domagając się zmiany nie tylko osób u władzy, lecz także całego porządku politycznego.

Zaostrzający się kryzys przekształca się w konfrontację rewolucyjną, w której następuje unifikacja świadomości społecznej. Rewolucyjna ideologia staje się zlepkiem rozmaitych elementów ideowych połączonym jednym postulatem zapewniającym mobilizację społeczną: zagwarantowania „praw Anglików i ich prawdziwej religii” w Wielkiej Brytanii, „zwołania III stanu” we Francji czy „pokoju i ziemi” w Rosji. Po zwycięstwie rewolucji nowa władza, aby utrzymać mobilizację społeczną na dotychczasowym poziomie, musi rozwiązać trzy podstawowe problemy, dotyczące: reformy systemu politycznego, redystrybucji bogactwa i partycypacji wszystkich obywateli w życiu politycznym.

W tej fazie rozwoju społecznego rola rewolucyjnej ideologii zależy od struktury organizacyjnej (purytanizm, jakobinizm, bolszewizm), która zapewnia jej rozpowszechnienie w społeczeństwie. Budowa porewolucyjnego systemu może się dokonywać pod hasłami naprawy starego porządku lub konstruowania porządku całkowicie odmiennego. Aby to wyjaśnić, Goldstone odróżnia ideologię od ram kulturowych społeczeństwa. Ideologie składają się z systemów wartości, odniesień znaczeniowych i symboli świadomie proponowanych jako obiekt rywalizacji z innymi zbiorami wartości, odniesień znaczeniowych i symboli. Ideologia jest przedmiotem debaty i dyskusji. W przeciwieństwie do nich ramy kulturowe (tradycja, idiomy kulturowe) traktowane są jako dane od zawsze. Stanowią one system wartości, odniesień znaczeniowych i symboli ucieleśniony w społeczno-polityczno-religijnym porządku. Z wyjątkiem okresów społecznego konfliktu pozostają niekwestionowanym elemen-

tem życia i nie podlegają dyskusji, stanowią bowiem niezbędne wyposażenie wszystkich aktorów społecznych.

Porównując kulturowe ramy Wschodu i Zachodu, Goldstone zauważa:

Jeden element ram kulturowych charakterystycznych dla Zachodu nie występował na Wschodzie. Była to eschatologiczna wizja historii zakorzeniona w tradycji judeochrześcijańskiej (...). W myśleniu eschatologicznym historia podąża do szczególnego punktu w czasie, czasu sądu i zniszczenia, z którego wyłoni się nowy wspaniały porządek⁷⁸.

Eschatologiczny komponent był obecny zarówno w religijnych, jak i świeckich ideologiach, w tym również w marksizmie.

Odrzucenie starego porządku nie jest jednak uzależnione wyłącznie od czynników kulturowych (elementy eschatologiczne w danych ramach kulturowych). Muszą tutaj jednocześnie wystąpić dwa warunki: strukturalne i ideowe. Po pierwsze, musi istnieć „marginalna” elita społeczna, która nie tylko przejmie władzę, ale zamierza zmienić zasady kulturowe, na których bazowało dotychczasowe życie społeczne. Po drugie, w ramach kulturowych społeczeństwa muszą być obecne elementy eschatologiczne, które mogą zostać wykorzystane w politycznej walce ze starym systemem i przy budowie nowego porządku społecznego⁷⁹.

Próba porównania

Dokonyamy porównania, wyróżniając w teoriach rewolucji rozwijanych przez analizowanych autorów dwa wymiary: konceptualizacyjny, obejmujący sposoby tworzenia definicji, i nomologiczny – czyli zestaw twierdzeń ukazujących zależności wpływające na wybuch, przebieg i rezultat rewolucji. Naturalne jest zatem, że każdy badacz nieco odmiennie pojmuje rewolucję oraz określa zestaw cech konstytutywnych, ujmowanych w definicji tego pojęcia.

Moore w swojej pracy formalnie nigdzie nie wprowadza pojęcia rewolucji, którym się posługuje. Zakładaną przez niego definicję rewolucji można zrekonstruować, śledząc jedynie użycie tego terminu w toku narracji. Odróżnia on rewolucję od rewolty (zamiennie używa terminu „rebelia”, który – co ciekawe – nie występuje w indeksie jego książki). Rewolucje mają być oddolnymi, gwałtownymi i zakończonymi sukcesem przekształceniami istniejących instytucji politycznych, które umożliwiają rozwój gospodarczy w nowym kierunku (industrializację kapitalistyczną lub komunistyczną). Rebelie (rewolty) są to gwałtowne, nieudane wystąpienia mas chłopskich, z zastosowaniem przemocy, które nie prowadzą do przekształcenia podstawowych struktur społecznych. Cechą odróżniającą rewolucję od rewolty jest zatem odniesienie sukcesu lub nie we wprowadzeniu pożądanej zmiany społecznej⁸⁰.

Według definicji Skocpol rewolucje społeczne (a) są gwałtownymi i fundamentalnymi przekształceniami struktur państwowych i gospodarczych społeczeństwa,

⁷⁸ Ibidem, s. 446.

⁷⁹ Ibidem, s. 449.

⁸⁰ B. Moore, Jr, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, op. cit., s. 112–113, 149, 201–202.

którym towarzyszy powszechna oddolna mobilizacja społeczna. Oprócz nich autorka wyróżnia rebelie (b), czyli oddolne ruchy społeczne naruszające struktury klasowe w życiu gospodarczym, lecz niepowodujące – nawet jeżeli są zwycięskie – zmian w systemie politycznym i ekonomicznym, rewolucje polityczne (c), które przeobrażają struktury polityczne, pozostawiając niezmienną strukturę ekonomiczną (nie musi im również towarzyszyć konflikt klasowy), i transformacje społeczne (d), które w sposób ewolucyjny przekształcają struktury ekonomiczne społeczeństwa, zachowując nienaruszone struktury polityczne⁸¹.

Bardziej precyzyjną definicję rewolucji buduje Goldstone. Według niego to zjawisko społeczne jest „próbą transformacji politycznych instytucji i legitymizacji władzy w społeczeństwie, któremu towarzyszy masowa mobilizacja i pozainstytucjonalne działania podważające istniejący porządek państwowy”⁸². Definicja ta obejmuje zarówno rewolucje zwycięskie, jak i przegrane, wyklucza natomiast zamachy stanu i wojny domowe, które zmieniają jedynie skład osobowy władzy, a nie same instytucje polityczne. Zdaniem Goldstone’a stosowanie przemocy i sukces rewolucji nie są jej cechami definicyjnymi; takimi cechami są natomiast masowa (czyli oddolna) mobilizacja społeczna i kwestionowanie porządku politycznego. Goldstone wysubtelnia również – w zestawieniu ze Skocpol – typologię przemian społecznych, wyróżniając cechy, które określać mają zasięg zmiany społecznej. Należą do nich: a) utrata legitymizacji władzy; b) bunt elit przeciwko państwu; c) rewolta mas wiejskich i miejskich przeciwko władzy państwowej; d) upowszechnienie się przemocy i/lub wojna domowa; e) zmiana politycznych instytucji; f) zmiana położenia społecznego i statusu tradycyjnych elit (głównie arystokracji ziemskiej); g) zmiana w strukturze własnościowej i formach organizacji produkcji oraz h) zmiana wierzeń i symboli, które usprawiedliwiają zmianę władzy, statusu i bogactwie. Jeżeli wystąpienie cechy oznaczmy przez 1, a jej brak – przez 0, to można w ten sposób charakteryzować różne formy zmiany społecznej przybierające postać rewolucji lub reformy. Na przykład rewolucja rosyjska 1917 roku (włączając w to opozycję Dumy przeciwko carowi) i rewolucja chińska będą całościowymi zmianami społecznymi, które oznaczmy jako (1,1,1,1,1,1,1,1). Rewolucję francuską oznaczmy jako (1,1,1,1,1,1,0,1), ponieważ nie doszło w niej do zmiany struktury własności w gospodarce. Wojnę secesyjną w Ameryce można ująć symbolicznie jako (1,1,0,1,1,0,0,1), gdyż nie wystąpił w niej bunt mas, nie zmieniło się położenie klasy uprzywilejowanych ani nie uległa przeobrażeniu struktura własnościowa. Rewolucja angielska przedstawiałaby się jako (1,1,1,1,1,0,0,1); w porównaniu z wojną secesyjną w Anglii miała miejsce oddolna mobilizacja mas. W tym zapisie stabilność społeczna oznaczana jest przez osiem zer.

Powyższe porównanie może być argumentem na rzecz postępu poznawczego dokonującego się w ramach socjologii historyczno-porównawczej, przynajmniej w zakresie precyzowania pojęć i wysubtelniania typologii zmian społecznych.

⁸¹ T. Skocpol, *States and Social Revolutions...*, op. cit., s. 4–5.

⁸² J.A. Goldstone, „Comparative Historical Analysis and Knowledge Accumulation in the Study of Revolutions”, w: J. Mahoney, D. Rueschemeyer (red.), *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, s. 54. Zauważmy jednak, że choć dokonana precyzacja służy

Porównajmy teraz część nomologiczną występującą w koncepcjach analizowanych autorów. Moore wyróżnia trzy drogi do modernizacji, nie precyzując jednak nigdzie, czy nie może być ich więcej (odrębną drogę rozwojową w jego rozważaniach reprezentują Indie). Skocpol przyjmuje, że modernizacja – zainicjowana przez Wielką Brytanię – jest samoistną i niejako wzorcową tendencją historyczną (tak jak rozwój sił wytwórczych w materializmie historycznym), a kraje zacofane – jeżeli nie chcą tracić sfery wpływów na arenie międzynarodowej – wcześniej czy później muszą się zmodernizować. W podobny sposób modernizację kapitalistyczną pojmuje Goldstone, według którego najlepszym sposobem uniknięcia rewolucji jest rozwój kapitalizmu, gdyż ten system społeczny może najskuteczniej wchłonać nadwyżkę populacyjną.

Teoria Moore’a ma charakter wieloczynnikowy. Autor ten nie faworyzuje jednego czynnika, lecz wyróżnia konfigurację czynników, które mają wpływać (znaczenie ma nie tylko ich natężenie, lecz także następstwo czasowe) na przebieg komercjalizacji rolnictwa danego kraju. Natomiast w koncepcjach Skocpol i Goldstone’a wyszczególnia się jeden podstawowy czynnik, który pośrednio bądź bezpośrednio oddziałuje na wybuch i przebieg rewolucji. W przypadku koncepcji Skocpol jest to presja geopolityczna skłaniająca rząd do reform, które osłabiają związki pomiędzy władzą polityczną a klasą posiadaczy ziemskich. Powstały w ten sposób kryzys polityczny umożliwia przekształcenie lokalnych chłopskich rewolt w rewolucję. W przypadku Goldstone’a chodzi o presję populacyjną zaostrzającą konkurencję wśród elit społecznych w zdobywaniu odpowiednich stanowisk, a wśród niższych warstw ludności – w zdobywaniu środków utrzymania. Działania tego czynnika nie należy jednak rozumieć zbyt mechanicznie. Goldstone nie twierdzi, że nadmierny wzrost populacyjny jest bezpośrednim czynnikiem prowadzącym do wybuchu rewolucji. Jest to także czynnik pośredni oddziałujący na inne zmienne społeczne, które bezpośrednio wpływają na wybuch rewolucji. „Rewolucjonizujący” wpływ wzrostu populacyjnego zależy zatem od systemu społecznego. Systemy kapitalistyczne mają większą zdolność absorbowania nadwyżki populacyjnej niż systemy społeczne agrarnych biurokracji. Wzrost populacyjny oddziałuje w wyższym stopniu na wybuch rewolucji w feudalizmie niż w kapitalizmie, a receptą na uniknięcie rewolucji jest industrializacja gospodarki.

Postęp poznawczy w części nomologicznej trzech teorii jest mniej widoczny. Wynikać to może ze sposobu prezentacji i zakładanej metodologii. Wszyscy trzej autorzy posługują się „narracją strategiczną” zamiast „narracją prostą”⁸³. Narracja strategiczna przyjmuje pewne założenia teoretyczne o opisywanych zdarzeniach i w relacji do tej wiedzy selekcjonuje i opisuje wydarzenia, odnotowując zakładane zależności pomiędzy zdarzeniami i stwierdzone anomalie. Narracja

nie rezygnuje z przemocy i zwycięskiego rezultatu jako cech konstytutywnych definicji rewolucji (pozwala to bowiem ująć takie zjawiska, jak ruch Solidarności w latach 1980–1981, czy ogólnie wystąpienia przeciwko systemowi komunistycznemu w latach 1989–1991), to jest jednak definicją zbyt wąską, gdyż uwzględnia jedynie wystąpienia skierowane przeciwko porządkowi politycznemu, ignorując wystąpienia społeczne skierowane przeciwko opresywnemu systemowi gospodarczemu.

⁸³ R. Stryker, „Beyond History versus Theory. Strategic Narrative and Sociological Explanation”, *Sociological Methods and Research* 1996, t. 24, s. 304–352.

prosta jest natomiast standardowym opisem historiograficznym odtwarzającym przemiany opisywanych stanów rzeczy. Problem w tym, że przyjmowane założenia teoretyczne – co szczególnie widać w przypadku Moore’a – wplecione są w tok narracji. Ustalenie tego, co dany autor zakłada, wymaga zatem już pewnego wysiłku rekonstrukcyjnego. Bardziej widoczne są – bo wyodrębnione w formie osobnych rozdziałów – założenia teoretyczne występujące w pracach Skocpol i Goldstone’a. Coraz bardziej rozrastająca się obecność partii teoretycznych w obu analizowanych pracach może być uznana za wskaźnik postępu poznawczego w tej dziedzinie. Gdy wiemy, co dany autor zakłada, możemy łatwiej empirycznie kontrolować jego twierdzenia i świadomie je wykorzystać (bądź odrzucić) w swoich badaniach. W tym sensie można mówić o kumulacji wiedzy naukowej w teorii rewolucji w socjologii historyczno-porównawczej, gdyż autorzy młodszy znają i wykorzystują osiągnięcia naukowe swoich poprzedników. Umożliwia to porównanie trzech koncepcji rewolucji w postaci następującej tabeli.

Tabela 1. Trzy koncepcje rewolucji – próba porównania

Kryterium porównania	Moore	Skocpol	Goldstone
Rozpatrywane kraje	Anglia, Francja, USA, Chiny, Japonia	Francja, Rosja, Chiny	Anglia, Francja, Chiny
Pierwszoplanowe podmioty aktywności rewolucyjnej	masy chłopskie	masy chłopskie w sojuszu z marginalnymi elitami politycznymi	masy chłopskie i miejskie w powiązaniu z ruchami elit społecznych
Pierwszoplanowe czynniki prowadzące do rewolucji	reakcja klasy posiadaczy ziemskich i chłopstwa na komercjalizację rolnictwa; w przypadku rewolucji burżuazyjnych reakcja obu klas zależała od takich czynników, jak: – równowaga pomiędzy władzą polityczną a własnością ziemską; – zaawansowany rozwój wolnego rynku i gospodarki towarowo-pieniężnej w rolnictwie; – brak sojuszu społecznego pomiędzy arystokracją i burżuazją skierowanego przeciwko chłopstwu i klasie robotniczej.	presja geopolityczna prowadząca do – kryzysu politycznego państwa – wybuchu lokalnych rewolt chłopskich	presja populacyjna prowadząca do – finansowego kryzysu państwa; – podziałów wewnątrz elit społecznych; – wzrostu zdolności mobilizacyjnych plebsu miejskiego i – wiejskiego

Tabela 1 – cd.

Kryterium porównania	Moore	Skocpol	Goldstone
	W przypadku rewolucji komunistycznych reakcja chłopstwa i wielkiej własności uzależniona była od takich czynników, jak: – wysoki poziom współpracy i solidarności wspólnot chłopskich; – niedorozwój wolnego rynku i niewielki stopień komercjalizacji rolnictwa; – silna władza polityczna gwarantująca wielkim właścicielom wyzysk chłopstwa.		
Czynniki przeciwdziałające wybuchowi rewolucji	– silna władza polityczna przeprowadzająca odgórne reformy częściowo kosztem interesów wielkiej własności i chłopstwa; – konserwatywna postawa chłopstwa i wysoki poziom kooperacji ludności wiejskiej; – udział wielkiej własności w procesie produkcyjnym	– silna władza polityczna dominująca nad klasą właścicieli i zdolna wprowadzić konieczne reformy państwa; – rozbitcie solidarności wspólnot chłopskich spowodowane rozwojem stosunków kapitalistycznych na wsi lub kontrolą polityczną właścicieli i/lub państwa	rozwój kapitalizmu absorbujący wzrost populacyjny
Rezultat rewolucji	modernizacja demokratyczna lub komunistyczna	modernizacja, rozumiana jako unowocześnienie struktur państwa, umożliwiającą skuteczną rywalizację na arenie międzynarodowej	stagnacja gospodarcza i autorytaryzm polityczny

Pora na rekonstrukcję wizji polityki zakładanej w przedstawianych koncepcjach trzech autorów. Wszyscy trzej: Moore, Skocpol i Goldstone przyjmują dość podobny obraz społeczeństwa: zakładają mianowicie istnienie antagonizmów społecznych, a sprzeczności interesów dotyczyć mają materii ekonomicznych. Podzielają oni tezę o autonomiczności sfery polityki, w różnym stopniu ją podkreślając (wydaje się, że najbardziej „marksowski” jest pod tym względem Moore). Skocpol i Goldstone za

podmiot aktywności politycznej uważają elity społeczne, które wywierają decydujący wpływ na przebieg i wynik rewolucji. Moore bardziej natomiast zwraca uwagę na aktywność mas chłopskich czy działań klas społecznych (burżuazja, posiadacze ziemscy itd.) pojmowanych w sposób holistyczny jako pewne całości.

Choć w pracy Skocpol wątki ideowe są zredukowane do minimum, można jednak wnosić, że przynajmniej dla społeczeństw agrarnych biurokracji zwycięska rewolucja społeczna jest optymalnym mechanizmem przemian społecznych prowadzącym do modernizacji i unowocześnienia struktur państwowych, dzięki czemu kraje, w których doszło do wybuchu rewolucji, mogły skutecznie konkurować na arenie międzynarodowej.

Jako przeciwny jawi się w tej mierze pogląd Goldstone'a, który zauważa, iż „często podnoszony jest argument, że rewolucja poprzez złamanie koncentracji władzy i bogactwa toruje drogę demokracji. Ale znów, historia mówi coś całkiem innego. Ogólnie rzecz biorąc, rewolucje w takim samym stopniu przyczyniają się do powstania demokracji, jak kapitalizm do wybuchu rewolucji”⁸⁴. Według tego autora rewolucja wprawdzie przyczynia się rozproszenia bogactwa i majątku zgromadzonych w nieproduktywnych rękach (kościół i konserwatywnej arystokracji), ale jej następstwem jest kontrola zasobów ekonomicznych sprawowana w o wiele wyższym stopniu przez nowe państwo. Początkowo postrewolucyjne państwo stymuluje gwałtowny wzrost gospodarczy. Jednakże w długotrwałej perspektywie ograniczenie wolności ekonomicznej i innowacji sprawia, że gospodarka popada w stagnację i kryzys. Podobnie rzecz się ma z wolnością polityczną i demokracją. Goldstone argumentuje, że „kiedy absolutystyczne systemy polityczne zostały obalone przez rewolucje, pojawiła się tendencja zastąpienia ich przez nowy, bardziej efektywny i bardziej populistyczny despotyzm”⁸⁵. Rewolucje – stwierdza – nie prowadzą do demokracji, lecz do nowego autorytaryzmu. Według tego badacza demokratyzacja jest następstwem reform przeprowadzanych przez elity państwowe, których władza została w jakiś sposób osłabiona. Najczęściej zatem impulsem do przeprowadzenia wewnętrznej demokratyzacji staje się przegrana zewnętrzna wojna, którą – przynajmniej w europejskim kontekście – Goldstone uważa za podstawowy czynnik prowadzący do demokratycznych reform.

Nie tak jednostronny w określaniu społecznych następstw rewolucji jest Moore. Według niego rezultat rewolucji zależy od wcześniej ukształtowanych warunków społecznych. Demokracja stanowi następstwo rewolucji burżuazyjnej, ta zaś w modelu Moore'a jest możliwa w ramach historycznie wykształconej konfiguracji czynników społecznych: równowagi społecznej pomiędzy władzą królewską a arystokracją ziemską, rozwoju wolnego rynku, osłabienia arystokracji, braku sojuszu społecznego pomiędzy arystokracją a rodzącą się burżuazją. Rewolucja chłopska prowadząca do totalitarnego komunizmu możliwa jest w ramach innej historycznie wykształconej konfiguracji czynników społecznych, z których najważniejsze to:

⁸⁴ J.A. Goldstone, *Revolution and Rebellion...*, op. cit., s. 476.

⁸⁵ Ibidem, s. 480.

a) wysoki poziom współpracy i solidarności wspólnot chłopskich; b) niedorozwój wolnego rynku i niewielki stopień komercjalizacji rolnictwa oraz c) silna władza polityczna gwarantująca wielkim właścicielom wyzysk chłopstwa. Rewolucja konserwatywna prowadząca do faszyzmu jest natomiast możliwa w warunkach ograniczonej komercjalizacji rolnictwa i istnienia dominującej władzy politycznej zdolnej przeprowadzić selektywną modernizację – nawet częściowo wbrew interesom klas posiadaczy ziemskich i chłopstwa, którzy choć nie tracą miejsca w podziale pracy, muszą się dostosować do nowych warunków.

Koncepcje rewolucji a wizje polityki

Autorzy, w których koncepcjach problematyka rewolucji zajmuje centralne miejsce, nie dzielą jednolitej wizji polityki i sposobów jej uprawiania. Właściwie ich jedyną wspólną cechą jest przekonanie o antagonistycznej naturze społeczeństwa (wyjątek pod tym względem stanowi, przywoływany tutaj jedynie w celach ilustracyjnych, Burke, który zakłada solidarystyczny obraz życia społecznego). Jednakże już natura tego antagonizmu społecznego może być rozmaicie pojmowana. Jedni upatrują go głównie w gospodarce (np. Marks w obrębie sektora przemysłowego, a Moore – sektora rolnego gospodarki), a inni w polityce i gospodarce (np. Skocpol, Goldstone). Prezentowani autorzy różnią się za to w pozostałych kwestiach. Alogeniczne (w wersji ekonomistycznej) rozumienie polityki przyjmują Marks, Lenin, Kautsky i Moore, idiogeniczne – Bakunin, Skocpol i Goldstone.

Masy, czy to chłopskie, czy robotnicze – w zależności od sposobu pojmowania polityki – są podmiotem aktywności społecznej w koncepcjach Marksa i Bakunina. Z kolei elitarystyczną (w różnych odmianach) naturę aktywności społecznej zakładają Lenin, Kautsky, Skocpol i Goldstone.

Wspomniani autorzy różnią się również w kwestii wyboru optymalnego modelu przemian społecznych. Afirmatywne stanowisko wobec rewolucji reprezentują Marks, Bakunin, Lenin. Moore przyjmuje takie stanowisko jedynie w odniesieniu do rewolucji burżuazyjnych, Skocpol zaś – wobec rewolucji występujących w społeczeństwach agrarnych biurokracji. Za ewolucją i stopniowymi reformami społecznymi opowiadają się natomiast Kautsky i Goldstone. Poglądy omawianych autorów można przedstawić w formie poniższej tabeli.

Myślenie o sprawach społecznych w znacznym stopniu zdominowane jest przez zbitki pojęciowe – z góry zakłada się, że stosowanie przez danego autora pewnej kategorii teoretycznej implikuje od razu aksjologię społeczną czy program polityczny, z którymi dana kategoria najczęściej występuje⁸⁶. Tymczasem nie zawsze musi tak być. Samo zajmowanie się problematyką rewolucji nie świadczy bynajmniej ani o lewicowych, ani o prawicowych wartościowaniach autora i nie powinno automatycznie prowadzić do identyfikowania go z określoną orientacją ideowo-poli-

⁸⁶ Zob. L. Nowak, „Pętla pracownicza i kontr-pętla ideowa. Próba konkretyzacji modelu kapitalizmu”, *Przyjaciel Nauk. Studia z Teorii i Krytyki Społecznej* 1987, nr 3–4, s. 44–45.

tyczną istniejącą na rynku idei politycznych⁸⁷. Odnosi się to na pewno do autorów omawianych teorii rewolucji. Przyjmują oni – jak widzieliśmy – rozmaite wizje polityki, w ramach których przeprowadzenie zwycięskiej rewolucji wcale nie musi być najlepszym narzędziem jej uprawiania.

Tabela 2. Wizje polityki zakładane w przywoływanych koncepcjach rewolucji

	Obraz społeczeństwa	Sposób pojmowania sfery polityki	Pierwszoplanowy podmiot aktywności politycznej	Optymalny mechanizm zmiany społecznej
Marks	antagonistyczny	alogeniczny (ekonomiczny)	masy	zwycięska rewolucja proletariacka
Burke	solidarystyczny	alogeniczny (kulturalistyczny)	elity	ewolucja
Bakunin	antagonistyczny	idiogeniczny	masy	zwycięska rewolucja chłopska
Lenin	antagonistyczny	alogeniczny (ekonomiczny)	elity	zwycięska rewolucja mas robotniczych i chłopskich
Kautsky	antagonistyczny	alogeniczny (ekonomiczny)	elity	ewolucja
Moore	antagonistyczny	alogeniczny (ekonomiczny)	masy	zwycięska rewolucja burżuazyjna
Skocpol	antagonistyczny	idiogeniczny	elity	zwycięska rewolucja chłopska
Goldstone	antagonistyczny	idiogeniczny	elity	ewolucja

Bibliografia

- Abrams Philip, *Historical Sociology*, Cornell University Press, Ithaca 1982.
 Arystoteles, *Polityka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.
 Aya Rod, „Theories of Revolutions Reconsidered. Contrasting Models of Collective Violence”, *Theory and Society* 1979, t. 8.
 Bakunin Michaił, *Pisma wybrane*, t. I–II, przeł. B. Wścieklica, Z. Krzyżanowska, Książka i Wiedza, Warszawa 1965.

⁸⁷ A tak zakłada na przykład autorka skądinąd interesującej pracy o zaoferowaniu rozwojowym Europy Środkowej, stwierdzając, że „w latach osiemdziesiątych socjologia historyczna rozszerzyła pole swoich zainteresowań poza lewą problematykę rewolucji i grup prześladowanych”. A. Sosnowska, *Zrozumieć zaoferowanie. Spory historyków o Europę Wschodnią (1947–1994)*, Trio, Warszawa 2004, s. 42.

- Baszkiewicz Jan, *Wolność, równość, własność. Rewolucje burżuazyjne*, Czytelnik, Warszawa 1981.
- Brinton Crane, *The Anatomy of Revolution*, Vintage, New York 1965.
- Brzechczyn Krzysztof, „O racjonalną postawę wobec Marksą”, *Opcje. Kwartalnik Kulturalny* 2008, nr 3 (72).
- Brzechczyn Krzysztof, *O wielości linii rozwojowych w procesie historycznym. Próba interpretacji ewolucji społeczeństwa meksykańskiego*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2004.
- Brzechczyn Krzysztof, „Rozwój teorii rewolucji w socjologii historyczno-porównawczej. Próba analizy metodologicznej”, w: Krzysztof Brzechczyn, Marek Nowak (red.), *O rewolucji. Obrazy radykalnej zmiany społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM, Poznań 2007.
- Brzechczyn Krzysztof, Marek Nowak (red.), *O rewolucji. Obrazy radykalnej zmiany społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM, Poznań 2007.
- Burke Edmund, *Rozważania o rewolucji we Francji*, przeł. D. Lachowska, SIW Znak, Kraków 1994.
- Davies James, „Przyczynek do teorii rewolucji”, w: Włodzimierz Derczyński, Aleksandra Jasińska-Kania, Jerzy Szacki (red.), *Elementy teorii socjologicznych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975.
- Davies James (red.), *When Men Revolt and Why*, Free Press, New York 1971.
- Eisenstadt Shmuel, *Revolution and the Transformation of Societies: A Comparative Study of Civilizations*, Free Press, New York 1978.
- Eisenstadt Shmuel, *The Political Systems of Empires. The Rise and Fall of the Historical Bureaucratic Societies*, Free Press, Glencoe, IL, 1963.
- Goldstone Jack A., „Comparative Historical Analysis and Knowledge Accumulation in the Study of Revolutions”, w: James Mahoney, Dietrich Rueschemeyer (red.), *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.
- Goldstone Jack A., *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, University of California Press, Berkeley 1991.
- Goldstone Jack A., Ted R. Gurr, Farrokh Moshiri (red.), *Revolutions of the Late Twentieth Century*, Westview Press, Boulder 1991.
- Goodwin Jeff, „Toward a New Sociology of Revolution”, *Theory and Society* 1994, t. 23.
- Griewank Karl, „Emergence of the Concept of Revolution”, w: Clifford T. Paynton, Robert Blackey (red.), *Why Revolution? Theories and Analyses*, Cambridge, MA–London 1971.
- Gurr Ted, *Why Men Rebel*, Princeton University Press, Princeton 1969.
- Hatto Arthur, „«Revolution»: An Enquiry into the Usefulness of an Historical Term”, *Mind* 1949, t. 58.
- Johnson Chalmers, *Revolutionary Change*, Stanford University Press, Stanford 1982.
- Kautsky Karl, „Droga do władzy”, w: Marek Waldenberg, *Kautsky*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1976.
- Kołakowski Leszek, *Główne nurty marksizmu. Powstanie – rozwój – rozkład*, t. I–III, Instytut Literacki, Paryż 1976.
- Kołakowski Leszek, „Marksistowskie korzenie stalinizmu”, w: idem, *Czy diabeł może być zbawiony i 27 innych kazań*, Aneks, Londyn 1984.

- Kopernik Mikołaj, *O obrotach ciał niebieskich i inne pisma*, przeł. L.A. Birkenmajer, De Agostini – Altaya, Warszawa 2001.
- Koselleck Reinhart, „Historyczne kryteria nowożytnego pojęcia rewolucji”, w: idem, *Semantyka historyczna*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2001.
- Lenin Włodzimierz, „Co robić? Pałace zadania naszego ruchu”, w: idem, *Dzieła*, t. V, Książka i Wiedza, Warszawa 1950.
- Lenin Włodzimierz, *Państwo a rewolucja*, Książka i Wiedza, Warszawa 1972.
- Mann Michael, *States, War and Capitalism. Studies in Political Sociology*, Basil Blackwell, Oxford 1988.
- Mann Michael, *The Sources of Social Power*, Cambridge University Press, Cambridge 1986.
- Marks Karol, *Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej*, Książka i Wiedza, Warszawa 1953.
- Marks Karol, Fryderyk Engels, *Dzieła*, t. IV i VIII, Książka i Wiedza, Warszawa 1962 i 1964.
- Moore Barrington, Jr, *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Beacon, Boston 1966.
- Nowak Leszek, „Pętla pracownicza i kontr-pętla ideowa. Próba konkretyzacji modelu kapitalizmu”, *Przyjaciel Nauk. Studia z Teorii i Krytyki Społecznej* 1987, nr 3–4.
- Nowak Leszek, *U podstaw dialektyki Marksowskiej. Próba interpretacji kategorialnej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1977.
- Nowak Leszek, *U podstaw teorii socjalizmu*, t. I: *Własność i władza. O konieczności socjalizmu*; t. II: *Droga do socjalizmu. O konieczności socjalizmu w Rosji*; t. III: *Dynamika władzy. O strukturze i konieczności zaniku socjalizmu*, Nakom, Poznań 1991.
- Przeworski Adam, *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.
- Skocpol Theda, „France, Russia, China: A Structural Analysis of Social Revolutions”, *Comparative Studies in Society and History* 1976, nr 2.
- Skocpol Theda, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*, Cambridge University Press, Cambridge 1979.
- Skocpol Theda (red.), *Vision and Method in Historical Sociology*, Cambridge University Press, Cambridge 1984.
- Smith Dennis, *The Rise of Historical Sociology*, Basic Blackwell, Oxford 1991.
- Sosnowska Anna, *Zrozumieć zacofanie. Spory historyków o Europę Wschodnią (1947–1994)*, Trio, Warszawa 2004.
- Stone Lawrence, „Theories of Revolutions”, *World Politics* 1966, nr 2.
- Stryker Robin, „Beyond History versus Theory. Strategic Narrative and Sociological Explanation”, *Sociological Methods and Research* 1996, t. 24.
- Sztompka Piotr, *Socjologia zmian społecznych*, SIW Znak, Kraków 2005.
- Tilly Charles, *From Mobilization to Revolution*, Addison-Wesley, Reading, MA, 1978.
- Tilly Charles, *Rewolucje europejskie, 1492–1992*, przeł. E. Żelazna, Wydawnictwo Krag – Volumen, Warszawa 1997.
- Tilly Charles, Louise Tilly, Richard Tilly, *The Rebellious Century, 1830–1930*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1975.
- Tocqueville Alexis de, *Dawny ustrój i rewolucja*, przeł. A. Wolska, Czytelnik, Warszawa 1970.

- Topolski Jerzy, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Rytm, Warszawa 1996.
- Topolski Jerzy, *Teoria wiedzy historycznej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1983.
- Turner Jonathan H., *Struktura teorii socjologicznej*, przeł. G. Woroniecka et al., Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
- Walicki Andrzej, *Marksizm i skok do królestwa wolności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996.
- Woźniak Marek, *Doświadczenie historii. Kulturowy i społeczny wymiar mitu rewolucji*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2003.
- Wrzosek Wojciech, *Historia, kultura, metafora. Powstanie nieklasycznej historiografii*, Fundacja na rzecz Nauki Polskiej, Wrocław 1995.
- Zarębski Tomasz, „Problem totalitaryzacji kapitalizmu”, w: Krzysztof Brzechczyn (red.), *Ścieżki transformacji. Ujęcia i teoretyczne i opisy empiryczne*, Zysk i S-ka, Poznań 2003.